

Μάθημα 13ο: Εσχατολογία Α

Η προσδοκία της Βασιλείας του Θεού

ΣΤΑΥΡΟΥ ΓΙΑΓΚΑΖΟΓΛΟΥ
ΕΠΙΚ. ΚΑΘΗΓΗΤΗ ΔΟΓΜΑΤΙΚΗΣ

«Προσδοκῶ ἀνάστασιν νεκρῶν καὶ ζωὴν τοῦ μέλλοντος αἰῶνος. Ἀμήν»: Η κοινωνία των εσχάτων

Η προσδοκία της Βασιλείας του Θεού

- 1. Η προσμονή των εσχάτων**
  - 1.1. Η εσχατολογική προσδοκία
  - 1.2. Η πρόγνωση της Βασιλείας
- 2. Η λειτουργική ζωή της Εκκλησίας ως εικόνα της Βασιλείας**
  - 2.1. Εσχατολογικές διαστάσεις στη Θεία Ευχαριστία και στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας
  - 2.2. Η εσχατολογική προσμονή στη λειτουργική τέχνη της Εκκλησίας

Η προσδοκία της Βασιλείας του Θεού

Η προσμονή των εσχάτων

Η εσχατολογική προσδοκία

Η εσχατολογία αποτελεί συνήθως το τελευταίο κεφάλαιο των εγχειριδίων της δογματικής. Σε μία σαφέστατα ιστορική και συστηματική κατάταξη της σχολαίας θεολογικής ύλης, το περί εσχάτων κεφάλαιο επιχειρεί να παρουσιάσει την πίστη και τη διδασκαλία της Εκκλησίας για τα έσχατα. Από αυτή την κλασική θεώρηση δεν διαφοροποιούνται και ορισμένα νεότερα εγχειρίδια της ορθόδοξης δογματικής του 20ου αι. Τα εν λόγω εγχειρίδια, αφού τονίσουν ότι πρόκειται για ένα σπουδαίο κεφάλαιο, αναφέρουν ότι το τελευταίο αυτό τμήμα της δογματικής παρακολουθεί τον λαό του Θεού στην πέραν του τάφου ζωή του μέχρι την τελείωση και την αποκατάστασή του με την καθολική ανάσταση και κρίση. Ο Παναγιώτης Τρεμπέλας μάλιστα θεωρεί ότι είναι αρκούντως δύσκολη και επικίνδυνη η διαπραγμάτευση αυτού του κεφαλαίου της δογματικής, λόγω σποραδικών, περιστασιακών ή αινιγματικών αναφορών της Καινής Διαθήκης. Παράλληλα, η προσπάθεια διείσδυσης στα μέλλοντα, πέραν του πέπλου, το οποίο χωρίζει την παρούσα από τη μέλλουσα ζωή, υπήρξε πάντοτε μυστηριώδες και ανεπίγνωστο ζήτημα και συχνά αποτέλεσε μία πρόκληση για τη χριστιανική εσχατολογία! Υπάρχει μετά θάνατον ζωή; Γιατί η ψυχή είναι αθάνατη; Πού μεταβαίνουν οι ψυχές μετά τον θάνατο του σώματος; Σε τι συνίσταται η περί τελωνίων και άλλων δοκιμασιών διδασκαλία ορισμένων πατέρων; Τι συμβαίνει μέχρι τη Δευτέρα Παρουσία; Στο διάστημα που μεσολαβεί, ποια είναι η κατάσταση των ψυχών; Υπάρχει μετά θάνατον μετάνοια; Η περί καθαρτηρίου πυρός διδασκαλία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας γίνεται αποδεκτή; Υπάρχει κάποια ωφέλεια των ψυχών από τις προσευχές, τις αγαθοεργίες και τα μνημόσυνα της

στρατευόμενης εν τω κόσμω Εκκλησίας; Αφού, λοιπόν, γίνεται λόγος για τη μέση κατάσταση των ψυχών στη μεταθανάτια ζωή και για τα περί μερικής κρίσης, ακολουθούν οι αναφορές περί των εσχάτων καιρών, περί του τέλους του κόσμου και της ιστορίας, περί δευτέρας παρουσίας, περί τελικής κρίσης, περί κολάσεως, περί ανακαίνισης του κόσμου και περί Βασιλείας. Όλα αυτά μοιάζουν να συνδέονται περισσότερο με μία σχολαστική μεταφυσική θεώρηση του Χριστιανισμού, δίχως οργανικό σύνδεσμο με την ιστορία και εμπειρία της Εκκλησίας ως εσχατολογικής κοινότητας καθ' οδόν προς τη Βασιλεία. Η παραπάνω σχολαία και τυπική έκθεση περί των εσχάτων πραγμάτων, αγνοεί ηθελημένα ή ανεπίγνωστα τις εξαιρετικά σημαντικές συζητήσεις και εξελίξεις για την εσχατολογία, που έλαβαν χώρα στον ευρωπαϊκό χώρο κατά τον 20ο αι., όπως αγνοεί και την όλη εκκλησιολογική θεώρηση και ευχαριστιακή εμπειρία των εσχάτων και της Βασιλείας.

Πράγματι, το ζήτημα της ιστορίας και της εσχατολογίας βρέθηκε στο επίκεντρο της ευρωπαϊκής θεολογικής σκέψης του 20ου αι. ως μία γόνιμη βάση για την υπέρβαση μιας αφηρημένης μεταφυσικής εκδοχής του Χριστιανισμού. Η αποκατάσταση του ιστορικού χαρακτήρα της χριστιανικής θεολογίας και η προβολή μιας θεολογικής θεώρησης της ιστορίας αποτέλεσαν βασικές πτυχές της σύγχρονης θεολογικής προοπτικής. Η Αγία Γραφή αφηγείται τις ενέργειες του Θεού στην κτίση και στην ιστορία των ανθρώπων. Η ιδέα του γραμμικού χρόνου και της ιστορίας έχει προέλθει από τη βιβλική παράδοση. Ο κόσμος είναι η δημιουργία του Θεού που κτίσθηκε για να οδηγηθεί μέσω του ανθρώπου στην έσχατη τελείωση. Η πορεία του συνιστά μοναδική και ανεπανάληπτη κίνηση, η οποία κατευθύνεται προς ένα τέλος. Τα γεγονότα της ιστορίας δεν είναι ποτέ αντικειμενικά ή επαναλαμβανόμενα φαινόμενα, αλλά μοναδικά συμβάντα και πράγματα που επιζητούν ερμηνεία, γιατί εμπεριέχουν νόημα και συνιστούν έκφραση προσωπικής δράσης και ελευθερίας. Εν τέλει, στην Αγία Γραφή εκτυλίσσεται μια *θεολογία γεγονότων*, τα οποία συγκλίνουν και προσανατολίζουν προς ένα και μοναδικό γεγονός, στην προσωπική έλευση του Θεού στην ιστορία και στην ανθρωπότητα. Το εφάπαξ γεγονός του Χριστού υπήρξε το κεντρικό και αποφασιστικό σημείο τομής στη σχέση Θεού και ιστορίας. Στο πρόσωπο και στο έργο του Χριστού, από την ενανθρώπιση ως το πάθος και την Ανάσταση, «ιστορείται» και ανακεφαλαιώνεται ολόκληρος ο χρόνος της *κοινωνίας* του κόσμου και του ανθρώπου με τον Θεό. Όμως, κατά παράδοξο τρόπο, το μέλλον, ενώ ήδη έχει εκπληρωθεί στο πρόσωπό του Χριστού, παραμένει ακόμη αναμενόμενο. Δεν πρόκειται, βέβαια, για κάποιο δυαλισμό μεταξύ χρόνου και αιωνιότητας, αλλά για τη διαρκή *διαλεκτική ένταση* παρόντος και μέλλοντος, ιστορίας και εσχάτων.

Η εσχατολογία έγινε πλέον ένα από τα βασικά θέματα της σύγχρονης δυτικής θεολογίας. Αφορμή στάθηκε κυρίως το έργο του Johannes Weiss, *Die Predigt Jesu vom Reiche Gottes* (= Το κήρυγμα της Βασιλείας του Θεού από τον Ιησού), κατά τη β' έκδοση του 1900. Η εσχατολογία μετατοπίζεται πλέον σε μία νέα προοπτική, επηρεάζοντας σχεδόν όλες τις χριστιανικές παραδόσεις. Ο Χριστός δεν κήρυξε έναν Θεό, ο οποίος πρόκειται να εγκαθιδρύσει μία Βασιλεία των ψυχών ή να αναμορφώσει τις ηθικές αξίες της κοινωνίας. Ο Χριστός ενσάρκωσε, σύμφωνα με την ιουδαϊκή αποκαλυπτική παράδοση, την αιφνίδια παρέμβαση του Θεού στην ιστορία. Ολόκληρο το Ευαγγέλιο συνίσταται ακριβώς σε αυτό το κήρυγμα του Χριστού περί της προσδοκίας της επικείμενης Βασιλείας. Η θέση αυτή του Weiss οδήγησε σε μία επανεκτίμηση της εσχατολογίας στην καρδιά της χριστιανικής θεολογίας και προκάλεσε διάφορες μορφές ή πρότυπα κατανόησης και ερμηνείας των εσχάτων. Ο Albert Schweitzer, εξέφρασε τη λεγόμενη «συνεπή ή μελλοντική εσχατολογία», σύμφωνα με την

οποία το τέλος του κόσμου είναι επικείμενο και πρόκειται να συμβεί στο εγγύς μέλλον. Με τον τρόπο αυτό η εσχατολογία αποσυνδέθηκε από το παρόν, έγινε υπόθεση του μέλλοντος. Αντίθετα, ο C. H. Dodd ισχυρίστηκε ότι τα έσχατα δεν αναμένονται, αλλά έχουν ήδη πραγματοποιηθεί με το σωτηριώδες έργο του Χριστού για τον άνθρωπο. Η θεώρηση αυτή ονομάστηκε «πραγματοποιηθείσα εσχατολογία», καθώς όλα τα γεγονότα του τέλους εκπληρώθηκαν από τον Χριστό, η ενσάρκωση του οποίου φανερώνει την πραγματοποίηση των προσδοκιών της Παλαιάς Διαθήκης στο πρόσωπο και στο έργο του. Το εσχατολογικό γεγονός, λοιπόν, έχει ήδη συντελεστεί εντός μας, καθόσον «οὐκ ἔρχεται ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ μετὰ παρατηρήσεως... ἰδοὺ γὰρ ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἐντὸς ὑμῶν ἐστίν» (Λουκ. 17,20-21). Η προσέγγιση αυτή θεωρεί ότι η ενσάρκωση του Χριστού έχει εκπληρώσει κάθε προσδοκία εσχατολογικής ελπίδας. Αν, λοιπόν, το τέλος έχει συμβεί, τι άλλο είναι δυνατόν να προστεθεί σε μία τέτοια αντίληψη; Έτσι, άνοιξε ο δρόμος για τη θεωρία περί *απομύθευσης* του Rudolf Bultmann, ο οποίος εισηγήθηκε την «υπαρξιακή εσχατολογία». Εφόσον η παράσταση της ερχόμενης κρίσης είναι μία μυθολογική επιβίωση της ιουδαϊκής αποκαλυπτικής, ο άνθρωπος τοποθετείται υπαρξιακά κάθε στιγμή ενώπιον της κρίσης του Θεού. Τις αντιθέσεις αυτές επιχείρησαν να εξομαλύνουν ο E. von Dobschütz με τη θεωρία του για τη «μετασηματιζόμενη εσχατολογία» και οι J. Jeremias, W. G. Kümmel και O. Cullmann με τη συνθετική προσέγγισή τους για τη λεγόμενη «κατά πρόληψη και πραγματοποιούμενη εσχατολογία», η οποία ξεκίνησε με την Ανάσταση του Χριστού και είναι σε φάση πλήρους ανάπτυξης. Η εποχή της κρίσης και οι έσχατοι χρόνοι έχουν ήδη αρχίσει με την παρουσία του Χριστού στην κοινότητα της Εκκλησίας και πρόκειται να ολοκληρωθούν κατά τη δεύτερα παρουσία, οπότε και θα εγκαθιδρυθεί οριστικά η Βασιλεία του Θεού. Στην προοπτική αυτή το παρελθόν, το παρόν και το μέλλον συνδέονται στενάτα. Κάθε στιγμή της ιστορίας ενέχει μία ανυποψίαστη εσχατολογική αξία. Κατά την παρούσα φάση της ιστορίας ο άνθρωπος συναντά τον Χριστό και έτσι πραγματοποιείται η κρίση του ως αρχή της έσχατης κρίσης, η οποία και θα την οριστικοποιήσει. Συνεπώς, ολόκληρη η ζωή της Εκκλησίας είναι μία εσχατολογική εποχή, η οποία ερμηνεύεται βάσει της τελικής κρίσης. Η υπαρξιακή προσέγγιση έχει τη σημασία της, δίχως, όμως, να απαλείφεται ο ιστορικός και αποκαλυπτικός χαρακτήρας του ευαγγελικού μηνύματος περί της επικείμενης Βασιλείας. Στη συζήτηση αυτή ενεπλάκη και ο π. Γεώργιος Φλωρόφσκυ, ο οποίος προσέλαβε θετικά τις θέσεις κυρίως του Cullmann και έκανε ισορροπημένα λόγο για μία «εγκαινισθείσα εσχατολογία», η οποία συνθέτει στο παρόν της Εκκλησίας το παρελθόν της οικονομίας της σωτηρίας με το εσχατολογικό μέλλον της Βασιλείας. Τα έσχατα έχουν πράγματι ξεκινήσει, βιώνονται εμπειρικά στο παρόν της Εκκλησίας, αλλά προσανατολίζονται τελικά στο μέλλον της Βασιλείας. Στην ίδια γραμμή, η πρόταση του Γεώργιου Πατρώνου για τη «λειτουργική εσχατολογία» θεωρεί ότι τα έσχατα ξεκίνησαν στη ζωή της Εκκλησίας με την Πεντηκοστή ως νέα περίοδο της ιστορίας και της δημιουργίας. Πρόκειται για την «εσχατολογία της ογδόης ημέρας», η οποία θεμελιώνει την προοπτική των εσχάτων στο παρόν της μυστηριακής ζωής της Εκκλησίας ως πρόγευση αλλά και πορεία προς τη Βασιλεία. Έτσι, η Βασιλεία «λειτουργεί» και ως παρούσα πραγματικότητα στην ιστορία, αλλά και ως μέλλουσα προοπτική της κτίσης και του ανθρώπου «ἀπὸ τοῦ νῦν καὶ ἕως τοῦ αἰῶνος».

Οι συζητήσεις αυτές, πέρα από τις μεταξύ τους διαφορές ή αντιθέσεις, τοποθέτησαν το ζήτημα της έλευσης της Βασιλείας και την εσχατολογία στο επίκεντρο της θεολογίας. Κατά τον Μητροπολίτη Περγάμου Ιωάννη Ζηζιούλα, η νέα αυτή εσχατολογική προοπτική επέφερε δύο βασικές αλλαγές στην ίδια τη θεώρηση της εσχατολογίας. Η εσχατολογία δεν μπορεί να

είναι το τελευταίο απλώς κεφάλαιο της δογματικής, το οποίο παρουσιάζεται ανεξάρτητα προς την όλη διδασκαλία της πίστης, αλλά χρειάζεται να διαχέεται και να είναι παρούσα σε όλη τη δογματική θεολογία της. Έτσι η εσχατολογία αποβαίνει μάλλον μία θεμελιώδης θεώρηση και κυρίως μία μεθοδολογική προσέγγιση στην ανάπτυξη γενικότερα της θεολογίας. Επιπλέον, ο κόσμος δεν είναι μία κλειστή πραγματικότητα, δίχως αναφορές στα έσχατα. Η ίδια η έγχρονη ιστορία του κόσμου είναι θεμελιώδες στοιχείο του κόσμου. Τα έσχατα δεν επηρεάζουν μόνο τον άνθρωπο ως προς τον προορισμό του, αλλά και τον ίδιο τον κόσμο, ο οποίος δεν νοείται ως ένας κλειστός και συντελεσμένος χώρος, αλλά κυρίως ως ένα γεγονός, ένα γίνεσθαι, στο οποίο ο χρόνος είναι το ίδιο σημαντικός με τον χώρο. Η ιστορία έχει πλέον ένα καινούργιο νόημα. Η διευρυμένη αυτή εσχατολογική προοπτική περιλαμβάνει τον άνθρωπο, τον κόσμο και την ιστορία σε μία ολότητα. Η εισαγωγή της έννοιας του χρόνου και της ιστορίας μετατόπισε τη θεολογία από την απολογητική στην εσχατολογία και την έφερε σε γόνιμη συνάντηση με τις σύγχρονες εξελίξεις της φυσικής και της κοσμολογίας. Η ιστορία δεν εκλαμβάνεται μόνο ως πορεία και δράση του ανθρώπου, αλλά και ως πορεία ολόκληρης της δημιουργίας. Η σημασία του «καιρού» και του «γεγονότος» σε σχέση με τον χρόνο αναβαθμίζεται πλήρως στη θεολογία. Παρά τις σημαντικές αυτές θεολογικές ανακατατάξεις στη δυτική θεολογία, η αναβάθμιση της εσχατολογίας παρέμεινε εγκλωβισμένη στην προτεσταντική αντίθεση μεταξύ πνεύματος και ιεραρχίας (Amt und Geist) στην ιστορία της Εκκλησίας. Η λεγόμενη υπαρξιακή εσχατολογία υποβάθμισε ακόμη περισσότερο στον προτεσταντικό χώρο τους θεσμούς της Εκκλησίας, ενώ η ρωμαιοκαθολική υπερέξαρση των θεσμών συνέχισε να εργαλειοποιεί το ιστορικό παρελθόν και την παράδοση δίχως κανένα εσχατολογικό προσανατολισμό. Έτσι, η εσχατολογία ή η σημασία της Βασιλείας του Θεού δεν φαίνεται να επηρέασε την εκκλησιολογία. Το χάσμα μεταξύ γεγονότος ή χαρίσματος (προτεσταντική αντίληψη) και ιεραρχικού θεσμού (ρωμαιοκαθολική αντίληψη) συνεχίζει να υφίσταται στη σύγχρονη δυτική εκκλησιολογία. Η εκ νέου ανακάλυψη αυτή της εσχατολογίας στη Δύση, αφήνοντας εκτός την κοσμολογία και την εκκλησιολογία, φαίνεται να επηρέασε κυρίως σε τομείς όπως η ηθική, κοινωνική και πολιτική δράση των χριστιανών. Η κοινωνία μπορεί να μεταμορφωθεί σε Βασιλεία του Θεού, εάν αποδεχθεί και εφαρμόσει ορισμένες ηθικές αρχές. Παραδόξως, με την εργαλειοποίηση αυτή της εσχατολογίας στην ιστορική δράση των χριστιανών, φαίνεται να επανακάμπτει εκ νέου η ηθική της φιλελεύθερης προτεσταντικής θεολογίας. Συχνά η στράτευση της Εκκλησίας μέσα στον κόσμο γίνεται σε βάρος της εσχατολογικής προοπτικής της. Αν αυτό ισχύει για τους Ρωμαιοκαθολικούς και τους Προτεστάντες, οι Ορθόδοξοι απλώς αγνοούμε την ιστορία και περιοριζόμαστε μόνο στη λειτουργική βίωση της εσχατολογίας.

Η σημασία της εσχατολογίας στην εποχή μας δείχνει να έχει μετατοπιστεί από το ζήτημα για τη μετά θάνατον ζωή του ανθρώπου στο ζήτημα για την ιστορία και ολοκλήρωση του κόσμου. Συνάμα, από την προσδοκία μιας αιφνίδιας έλευσης των εσχάτων και της Βασιλείας, η νέα εσχατολογική προοπτική προσανατολίζει περισσότερο σε μία εργώδη μέριμνα και προφητική στράτευση για την απελευθέρωση του ανθρώπου από τις άδικες κοινωνικές και οικονομικές δομές. Προς αυτή την κατεύθυνση κινείται και το νέο θεολογικό παράδειγμα μιας προφητικής και κοινωνικής θεολογίας στην εποχή μας. Αυτό, όμως, που μοιάζει να μην αφορά τη νέα εσχατολογική προοπτική είναι το οντολογικό πρόβλημα του θανάτου και της φθοράς του ανθρώπου και του κόσμου. Έτσι, η εσχατολογία φαίνεται να απωθεί και τις συνέπειες της ίδιας της Ανάστασης, η οποία δεν αλλάζει απλώς τις κοινωνικές και

οικονομικές σχέσεις, αλλά την ίδια τη ζωή του ανθρώπου και του κόσμου. Η νίκη επί του θανάτου δεν είναι αδιάφορη για τις άδικες κοινωνικές δομές του ανθρώπου, αλλά δεν μπορεί να περιοριστεί σε μία κατίσχυση της εντός της ιστορίας, ενόσω διαρκεί η ιστορία. Η Ανάσταση έχει ανθρωπολογικές, αλλά και κοσμολογικές επιπτώσεις, και αφορά τόσο την πορεία του ανθρώπου όσο και του κόσμου. Το πρόβλημα του θανάτου συχνά θεωρήθηκε από τους χριστιανούς ως ένα φυσικό και αναπότρεπτο γεγονός. Μάλιστα, ενόψει και της δεδομένης αθανασίας της ψυχής, όλη η μέριμνα της χριστιανικής ζωής, πνευματικότητας και δράσης μετακινήθηκε στον αγώνα και στην αγωνία για τη σωτηρία της ψυχής ή της στράτευσης μέσα στον κόσμο. Πάντως, η εσχατολογική αυτή προοπτική δεν φαίνεται να σχετίζεται τόσο με την έντονη προσδοκία των εσχάτων και της Βασιλείας και την κατάργηση του θανάτου ως έσχατου εχθρού ή με την ανάσταση των σωμάτων και με την οντολογική μεταμόρφωση του κόσμου.

Αν, όμως, η εσχατολογία δεν αφορά απλώς το έργο του ανθρώπου, αλλά το έργο του Θεού για τον κόσμο και τον άνθρωπο, τότε η Εκκλησία, της οποίας η ταυτότητα είναι ο ίδιος ο Χριστός, είναι η κατεξοχήν εσχατολογική κοινότητα μέσα στην ιστορία. Αυτή η θεώρηση ήταν αυτονόητη κυρίως κατά τους πρώτους αιώνες, όταν η Εκκλησία διωκόταν ακόμη από το κράτος. Η ταυτότητα του ανθρώπου στην Εκκλησία, αλλά και αυτή η ίδια η ταυτότητα της Εκκλησίας, προερχόταν από την εσχατολογική υπόσταση της, όπως ακριβώς φανερωνόταν στην αναστάσιμη και ευχαριστιακή συγκρότησή της. Αυτό, άλλωστε, εξηγεί και την άμεση σύνδεση της Θείας Ευχαριστίας με τα μαρτύρια των αρχαίων Χριστιανών. Μετά την επίσημη αναγνώριση από το κράτος, ο εσχατολογικός αυτός χαρακτήρας μετακινήθηκε κυρίως προς τη μοναστική άσκηση και επέζησε μέσω του μοναχισμού και κυρίως μέσω της λειτουργικής ζωής.

Ασφαλώς, η εσχατολογία σχετίζεται και με τη δράση και ευθύνη του ανθρώπου έναντι του κόσμου και της ιστορίας. Η σχέση αυτή αφορά κυρίως το βίωμα του Σταυρού ως εν Χριστώ ανάληψη της οδύνης και των προβλημάτων του ανθρώπου και του κόσμου. Η Ανάσταση, όμως, ως κατεξοχήν εσχατολογικό γεγονός αποτελεί εξ ολοκλήρου δωρεά και χάρη του Θεού. Το γεγονός αυτό βιώνεται στη Θεία Ευχαριστία, η οποία ως ανάμνηση και ως επίκληση των έργων του Θεού συνιστά την αποφασιστική πράξη του Θεού στην ιστορία, που είναι η Ανάσταση και η καθολική επέκτασή της στην κτίση και στην ιστορία. Συνεπώς, η Ευχαριστία ως αντανάκλαση και βίωση της αναστάσιμης παρουσίας του Χριστού και ως πρόγευση της μέλλουσας Βασιλείας είναι η μόνη δυνατή εσχατολογική εμπειρία στην ιστορία. Η Εκκλησία κινείται μεταξύ Σταυρού και Αναστάσεως. Γι' αυτό και προσλαμβάνοντας τον κόσμο, δεν τον επευλογεί στη φθιρόμενη μορφή του, αλλά τον αναφέρει ευχαριστιακά στον Θεό. Ο τρόπος του κόσμου δεν είναι ο τρόπος της Εκκλησίας. Η Εκκλησία διακονεί και προσλαμβάνει τον κόσμο, αλλά δεν γίνεται κόσμος. Η εσχατολογία της Εκκλησίας οφείλει να διέρχεται μέσω της Ευχαριστίας. Στην ιστορία εμφανίζονται κατά καιρούς ουκ ολίγες κοσμικές εσχατολογίες, όσο χριστιανικές και αν φαίνονται. Οι μεσσιανισμοί αυτοί της ιστορίας, εφόσον δεν σχετίζονται με την Ευχαριστία της Εκκλησίας, δεν αφορούν το εσχατολογικό βίωμα της Βασιλείας. Κανένα ιστορικό εγχείρημα π.χ. εκχριστιανισμού του κόσμου και του πολιτισμού, του κράτους και των κοινωνικών δομών, δεν μπορεί να εγκαθιδρύσει τη Βασιλεία του Θεού, παρά μόνο η ίδια η πράξη του Θεού. Η ιστορία του κόσμου αλλά και της Εκκλησίας είναι ενδεικτική τέτοιων ανεπιτυχών παραδειγμάτων. Εάν δούμε τα πάντα υπό το φως της Ευχαριστίας ως εσχατολογικής κοινότητας, η οποία διαλέγεται δίχως να συσχηματίζεται με τον κόσμο, τότε μόνο είναι δυνατό να αποφύγουμε επικίνδυνες συγχύσεις, ουτοπίες αλλά και

παραμορφωτικές δυστοπίες στις σχέσεις μεταξύ Εκκλησίας και κόσμου. Αν έσχατο κριτήριο είναι η Βασιλεία, τότε η Ευχαριστία, μολονότι προσλαμβάνει τον άνθρωπο, τον κόσμο και την ιστορία με τις ποικίλες ανάγκες τους, μπορεί να μας δείξει τι ανήκει στην αιώνια Βασιλεία και τι αποτελεί απλώς μέρος του κόσμου τούτου ή απλώς επικαιρική ανάγκη της ιστορίας. Παρόλη τη σημασία και σπουδαιότητα που προσέλαβε η εσχατολογία στη θεολογία του 20 αι., είναι βέβαιο ότι παραμένει ακόμη ο λιγότερο αναπτυγμένος χώρος της χριστιανικής θεολογίας, καθόσον οι συνέπειες της αφορούν και επηρεάζουν όλους τους τομείς της πίστης, της ζωής και της λατρείας της Εκκλησίας.

Η έκλειψη αυτή της εσχατολογίας φαίνεται να έθρεψε ποικίλους μεσσιανισμούς της ιστορίας, από τη χριστιανική πολιτεία ως τα ποικίλα ιδεολογικά σχήματα του 20ου αι. Από μία σκοπιά, ολόκληρη η πορεία του δυτικού πολιτισμού μοιάζει να είναι ένας παρανοημένος και εγκόσμιος εσχατολογισμός, δίχως πλέον χριστιανικό νόημα και σκοπό. Ενώ η ιδέα της προόδου και της ιστορικότητας του ανθρώπου εισήχθη δυναμικά στη δυτική σκέψη και φιλοσοφία με τη βιβλική παράδοση του Χριστιανισμού, η νεωτερικότητα, αντιδρώντας στις ιεροκρατικές δομές του μεσαιωνικού Χριστιανισμού, προχώρησε σε ένα πρόγραμμα εκκοσμικευμένης εσχατολογίας, θεμελιώνοντας την ιστορία και την αυθυπερβατική διάσταση του ανθρώπου σε μία μηδενιστική νοηματοδότηση. Εν τέλει, η μετανεωτερική κατάσταση δεν κήρυξε μονάχα το τέλος των μεγάλων αφηγήσεων της φιλοσοφικής και θεολογικής παράδοσης, αλλά και το τέλος της ιστορίας. Στην εποχή της μαζικής δημοκρατίας, η πανουργία της ιστορίας τείνει να ακυρώσει το περιεχόμενό της ως περιπέτειας του ανθρώπου στο γίνεσθαι και να γίνει η αδιαφάνεια και η αδράνεια των τεχνητών κατασκευών, να γίνει ιστορία του κυβερνο-ανθρώπου, της τεχνητής νοημοσύνης και της βιοτεχνολογίας. Η εποχή μας γίνεται ολοένα και περισσότερο εποχή της αβεβαιότητας, της σύγχυσης, της απελπισίας και, κυρίως, του μηδενισμού, ο οποίος προβάλλει ως η νέα οντολογία που κινεί τον μετανεωτερικό μας κόσμο. Αλλά ο προορισμός του ανθρώπινου πολιτισμού δεν είναι άσχετος από τον τελικό προορισμό του ανθρώπου. Η ιστορία δεν είναι το «πανδοχείο» όπου παίζεται το δράμα της ανθρώπινης μοίρας, αλλά έχει νόημα μόνον, επειδή πρόκειται να φθάσει σε ένα τέλος. Διαφορετικά, η ατελεύτητη πρόοδος δεν έχει κανένα νόημα. Στην εποχή μας δεν χρειαζόμαστε μία εκκοσμικευμένη εσχατολογία, αλλά μία νέα φιλοσοφία της ιστορίας, την οποία μπορεί να εμπνεύσει μία αυθεντικά εσχατολογική θεολογία της ιστορίας. Όταν η ιστορία και η ζωή του ανθρώπου φωτίζονται από την προοπτική των εσχάτων και του τέλους, η υπέρβαση της διαλεκτικής ανθρώπου, κόσμου και ιστορίας, ελευθερίας και αναγκαιότητας δεν θα αποβαίνει τραγική ουτοπία και αυταπάτη.

Η πρόγευση της Βασιλείας

Οι θεολογικές αυτές συζητήσεις δεν μπορεί να είναι αδιάφορες για την ορθόδοξη θεολογία, η οποία διαφύλαξε στη λειτουργική ζωή και στην ασκητική παράδοσή της μία έντονη προσδοκία και εμπειρία των εσχάτων. Η θεολογία των Ελλήνων Πατέρων της Εκκλησίας, μολονότι εξέλαβε τη Βασιλεία ως ένα γεγονός, το οποίο αναμένεται να πραγματοποιηθεί πλήρως στα έσχατα της ιστορίας, τόνισε με έμφαση ότι τα έσχατα και η Βασιλεία βιώνονται κατά πρόληψη στη Θεία Ευχαριστία κατεξοχήν. Έτσι η εσχατολογία μάλλον προλαμβάνεται παρά έχει πραγματοποιηθεί. Πολύ πριν την ανακάλυψη της εσχατολογίας στους κόλπους της προτεσταντικής θεολογικής σκέψης του 20^{ου} αι., η λειτουργική πράξη της Ανατολικής Εκκλησίας και η πατερική θεολογία της διαμόρφωσαν μία εσχατολογική θεώρηση των όντων,

όπου κόσμος, άνθρωπος και ιστορία προσλαμβάνονται και *κοινωνούν* στο εσχατολογικό γεγονός του Χριστού.

Η περί εσχάτων ορθόδοξη θεώρηση εκκινεί από την αντινομική προσέγγιση ότι η Εκκλησία δεν είναι απλώς μία συμβατική κατάσταση της ιστορίας όσο μία κοινότητα που, ενώ ριζώνει στην ιστορία, ζει και πορεύεται με την προσδοκία, αλλά και με την πρόγευση των εσχάτων της Βασιλείας. Προϊόντος του χρόνου, ο εσχατολογικός αυτός ορίζοντας λησμονήθηκε στην πράξη ή και μεταμορφώθηκε σε τέτοιο βαθμό, ώστε στις μέρες μας σχεδόν εξαφανίσθηκε ή απλώς αναφέρεται ως τελευταίο κεφάλαιο της χριστιανικής δογματικής. Η Εκκλησία κατανοήθηκε περισσότερο ως ενδιάμεσο στάδιο μεταξύ του γεγονότος του Χριστού και της μέλλουσας Βασιλείας, ενώ η εσχατολογία προσέλαβε ποικίλες εκδοχές στην ιστορική της πορεία. Μετά τους διωγμούς οι χριστιανοί φαίνεται να έδωσαν έμφαση στην ιστορία και στην ηθική, στην οικοδόμηση μιας χριστιανικής οικουμένης, στη δημιουργία ενός χριστιανικού πολιτισμού τόσο στην Ανατολή όσο και στη Δύση. Η Εκκλησία θεωρήθηκε ότι είναι η επίγεια –ενδεχομένως και στατική– αντανάκλαση της επουράνιας Βασιλείας ή η ίδια η πολιτεία του Θεού επί της γης σε αντιδιαστολή με τον κόσμο. Υπό την επίδραση της αρχαιοελληνικής φιλοσοφίας, τα έσχατα συχνά εξελήφθησαν είτε ως επάνοδος στην αρχική τελειότητα είτε ως πνευματική ενδοσκόπηση της ψυχής. Μέσα σε ένα κυκλώνα γεγονότων και πολιτισμών, συχνά ο εσχατολογικός χαρακτήρας της Εκκλησίας δοκιμαζόταν. Συχνά η Εκκλησία, προκειμένου να περισώσει τον εσχατολογικό της προσανατολισμό αποσυρόταν από το μεταίχμιο της ιστορίας, όπως συνέβη με την εμφάνιση του μοναχισμού. Άλλοτε πάλι συμμετείχε δυναμικά στην ιστορία και στον πολιτισμό με θαυμαστά έργα κοινωνικής ευποιίας. Παρά τις όποιες και κατά καιρούς ιστορικές παραφθορές, ο εσχατολογικός χαρακτήρας της Εκκλησίας στην Ανατολή υπήρξε σαφής και σταθερός στις δύο βασικές εκκλησιολογικές συνιστώσες που χαρακτηρίζουν διαχρονικά την Ορθόδοξη Παράδοση, δηλαδή στην *ευχαριστιακή εμπειρία* και στο *ασκητικό βίωμα*. Στην καρδιά του εκκλησιαστικού βιώματος, η ευχαριστιακή λειτουργία και η μοναστική άσκηση επίδρασαν αποφασιστικά στη διαμόρφωση της εκκλησιολογικής συνείδησης στην ορθόδοξη Ανατολή και όχι άλλοι παράγοντες όπως π.χ. η ιεραποστολή και το κήρυγμα, καθώς συνέβη στη χριστιανική Δύση. Κατά τον π. Γεώργιο Φλωρόφσκυ, «Η λειτουργική έμφαση του Χριστιανισμού είναι ιδιαίτερα εμφανής στην ανατολική ορθόδοξη παράδοση [...] Ο Χριστιανισμός είναι λειτουργική θρησκεία. Η Εκκλησία είναι πρώτα από όλα λατρεύουσα κοινότητα. Προηγείται η λατρεία και ακολουθεί η δογματική διδασκαλία και η εκκλησιαστική τάξη». Η προτεραιότητα αυτή της λατρείας και της λειτουργικής ζωής ως ιδιάζον χαρακτηριστικό της Ορθόδοξης Εκκλησίας, μπορεί συχνά να περιορίστηκε στην τελετουργική και στατική διάσταση της λατρείας, στον λαμπρό βυζαντινό διάκοσμο και στο έντονα συμβολικό τυπικό της, ωστόσο, ακόμη και έτσι μαρτυρεί ότι προέρχεται απευθείας από την αρχέγονη ευχαριστιακή εμπειρία της Εκκλησίας.

Πράγματι, η αρχαία Εκκλησία έζησε και αναπτύχθηκε με την έντονη προσδοκία των εσχάτων και της Βασιλείας. Η κοινή τράπεζα της Ευχαριστίας, το Κυριακό δείπνο της Εκκλησίας, ήταν η κύρια εκδήλωση της έντονης προσδοκίας των εσχάτων, καθώς και της πρόγευσης του καινούργιου κόσμου της ερχόμενης Βασιλείας. Είναι πλέον σαφές από τη βιβλική έρευνα ότι η Θεία Ευχαριστία ήταν το κατεξοχήν μυστήριο του Χριστού, το οποίο συμπεριλάμβανε ολόκληρη την ιστορία της θείας οικονομίας, τον κόσμο, την ιστορία αλλά και τα έσχατα. Παρά τον σαφή θυσιαστικό και εξιλαστήριο χαρακτήρα της, ως ανάμνηση του πάθους και της Ανάστασης του Χριστού, η Θεία Ευχαριστία δεν ήταν ανάμνηση απλώς του Σταυρού, του

πάθους και της Αναστάσεως, αλλά εξαιτίας των εφάπαξ αυτών γεγονότων, ήταν κυρίως ανάμνηση του Μεσσία Χριστού ενώπιον του Θεού κατά την εσχάτη «ημέρα του Κυρίου», κατά την ημέρα της κρίσης. Ο Χριστός είναι πλέον ο τελικός και εσχατολογικός πασχάλιος Αμνός της Βασιλείας ή ο πάσχων δούλος του Ησαΐα (Ησ. κεφ. 49-53). Η «ημέρα του Κυρίου» βρισκόταν στο επίκεντρο της ιουδαϊκής αποκαλυπτικής ως προοπτική έλευσης του Μεσσία στους έσχατους χρόνους. Ο Θεός, μολονότι ενεργεί στην ιστορία του λαού του, θα επέμβει καθοριστικά και τελικά όχι μόνο για τον Ισραήλ, αλλά για όλα τα έθνη και για όλο τον κόσμο κατά την εσχάτη ημέρα, όταν θα έλθει ο Μεσσίας ως «πατήρ τοῦ μέλλοντος αἰῶνος» (Ησ. 9,6). Ολόκληρη η Καινή Διαθήκη ως το ευαγγέλιο και το κήρυγμα του Ιησού Χριστού συγκροτείται και αρθρώνεται με βάση την ερχόμενη Βασιλεία. «Μετὰ δὲ τὸ παραδοθῆναι Ἰωάννην ἤλθεν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν Γαλιλαίαν κηρύσσειν τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ λέγων ὅτι πεπλήρωται ὁ καιρὸς καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ· μετανοεῖτε καὶ πιστεῦτε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ» (Μαρκ. 1,14-15).

Με το πλήρωμα του χρόνου και την ενανθρώπιση του Υιού (Γαλ. 4,4), τα έσχατα είναι ήδη παρόντα. Ωστόσο, η δεύτερη έλευση του Κυρίου Ιησού Χριστού θα σημάνει και την τελική ημέρα της κρίσης (Β΄ Πέτρ. 2,9· Α΄ Πέτρ. 2,12), όταν ο Χριστός θα επανέλθει «μετὰ δόξης κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος». Αυτός είναι και ο λόγος που η Ευχαριστία συνδέθηκε εξαρχής όχι τόσο με τον «σταυρωθέντα και παθόντα» όσο κυρίως με τον «αναστάνα» Χριστό. Ο ίδιος ο Σταυρός αποτέλεσε την έκφραση της δόξας και όχι απλώς της ταπείνωσης του Θεανθρώπου. Αλλά και ο ίδιος ο Χριστός κατά τον μυστικό δείπνο συνδέει άμεσα την παράδοση του μυστηρίου της Ευχαριστίας με τη Βασιλεία των εσχάτων: «λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ ἕως ὅτου πληρωθῶ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ ... λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πίω ἀπὸ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως ὅτου ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ» (Λουκ. 22,26-28). Είναι χαρακτηριστικό ότι και οι αναστάσιμες εμφανίσεις του Χριστού ενέχουν και αυτές ευχαριστιακό και εσχατολογικό χαρακτήρα, καθόσον ο Ιησούς, «δι' ἡμερῶν τεσσαράκοντα ὄπτανόμενος αὐτοῖς καὶ λέγων τὰ περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ» (Πρ. 1,3), τους καλεῖ να συμμετάσχουν στο κοινό τραπέζι της κλάσης του άρτου (Λουκ. 24,30). Οι πρώτοι χριστιανοί και ο ίδιος ο Παύλος πίστευαν ότι τα έσχατα είναι πάρα πολύ κοντά ώστε ενδέχεται να συμβούν ενόσω ήταν ακόμη στη ζωή η δική τους γενιά (Θεσ. 4,13-18. Α΄ Θεσ. 5,2). Επειδή τα έσχατα θα έλθουν αιφνίδια, γι' αυτό χρειάζεται πάντοτε να επαγρυπνούν. Ο εσχατολογικός αυτός προσανατολισμός φαίνεται και από την προσευχή του «μαρὰν ἀθά= ἔρχου Κύριε» (Α΄ Κορ.16,22), από τις εσχατολογικές αναφορές της Αποκάλυψης «ἰδοὺ ἔρχομαι ταχύ... ὁ καιρὸς γὰρ ἐγγύς ἐστιν... ἔρχου, (Απ. 22,7-17), που εκφράζουν παραστατικά και διαλεκτικά την έντονη προσδοκία, αλλά και πρόγερση των εσχάτων κατά την ημέρα της Ανάστασης του Κυρίου, που ήταν πλέον η Ευχαριστία. Η Ευχαριστία, λοιπόν, δεν είναι ημέρα νηστείας και κατάνυξης ή εξιλασμού και πένθους, αλλά ημέρα πανηγυρικής νίκης κατά του θανάτου, η δε οριστική και καθολική υπέρβασή του θα συμβεί με τη δεύτερη έλευση του Χριστού. Μετά την Πεντηκοστή και τη δράση του Αγίου Πνεύματος, το ευχαριστιακό σώμα είναι το σώμα του αναστάνατος Χριστού. Το σώμα του Χριστού περιλαμβάνει και ολόκληρη την υλική δημιουργία. Γι' αυτό και η Ευχαριστία εξαρχής συνδέθηκε με την προσδοκία της ανάστασης των σωμάτων και της ανακεφαλαίωσης της δημιουργίας στη Βασιλεία του Θεού. Συνεπώς, η Ευχαριστία εκφράζει ολόκληρη τη δημιουργία και τον κόσμο, ο οποίος δια του ανθρώπου πρόκειται και αυτός να αποβάλει τη φθορά και τον θάνατο και να ενταχθεί στη Βασιλεία του Θεού. Η κοσμολογική αυτή διάσταση της Θείας Ευχαριστίας είναι απολύτως απαραίτητη για τον εσχατολογικό προσδιορισμό της.

Η δημιουργία του Θεού δια της Ευχαριστίας, δηλαδή δια του εν Χριστώ ανθρώπου πρόκειται να εισέλθει στη Βασιλεία του Θεού. Ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής θεωρεί ότι με την εν Χριστώ ανακεφαλαίωση των πάντων αποκαλύπτεται πλήρως ο εξαρχής προεπινοούμενος σκοπός του μυστηρίου της ενανθρώπησης (Προς Θαλάσιον 60, PG 90,621, 624).

Για τους παραπάνω λόγους, η Ευχαριστία εντάσσεται και αυτή στη βιβλική αποκαλυπτική και γίνεται η λατρευτική πράξη της Εκκλησίας που «μνημονεύει», αναγγέλλει και συνάμα προλαμβάνει την ερχόμενη Βασιλεία, ενόσω ακόμη διαρκεί η ιστορία. Όλα σχεδόν στη Θεία Ευχαριστία εικονίζουν, προαναγγέλλουν και προλαμβάνουν τα έσχατα της Βασιλείας. Από την έναρξή της δηλώνεται σαφώς ότι η πράξη της Ευχαριστίας αποτελεί φανέρωση της Βασιλείας του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος. Καθώς οι πιστοί κοινωνούν στο σώμα και στο αίμα του Χριστού και ζουν με τον επιούσιο άρτο, ο Χριστός και η Βασιλεία του είναι ζωντανές πραγματικότητες της Θείας Ευχαριστίας. Η ίδια η δομή της Ευχαριστίας ως σύναξης του διασκορπισμένου λαού «ἐπὶ τὸ αὐτὸ» με κέντρο τον Χριστό, η βίωση του μυστηρίου της θείας οικονομίας απαρχής μέχρι την έλευση της Βασιλείας, η κοινωνία με τον αναστάνα Χριστό, αποτελεί προανάκρουσμα και πρόγευση των εσχάτων. Σε κάθε Ευχαριστία οι χριστιανοί προγεύονται την τελική κρίση και ολοένα πλησιάζουν εγγύτερα προς τα έσχατα. «Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ, τότε καθίσει ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ, καὶ συναχθήσεται ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη...» (Ματθ. 25,31). Κάθε ευχαριστιακή σύναξη είναι μία κρίση του κόσμου, η οποία προαναγγέλλει τη μέλλουσα και τελική κρίση της δευτέρας παρουσίας του Χριστού.

Η Ευχαριστία δεν εικονίζει τα έσχατα κατά μηχανικό και αυτοματικό τρόπο, δίχως την ασκητική συνεργία των πιστών. Τόσο η παραβολή της μέλλουσας κρίσης όσο και οι Μακαρισμοί (Ματθ. 5,3-16) κατανοήθηκαν από την αρχαία Εκκλησία ως αγώνες και ως στράτευση μέσα στον κόσμο για τη σταδιακή μεταμόρφωση και τον εκκλησιασμό του κόσμου, για την υπέρβαση του κακού, για την αναγγελία της ερχόμενης Βασιλείας. Γι' αυτό και μακαρίζονται ως κληρονόμοι της Βασιλείας «οἱ πτωχοὶ τῷ πνεύματι», «οἱ πενθοῦντες», «οἱ πραεῖς», «οἱ πεινῶντες καὶ διψῶντες τὴν δικαιοσύνην», «οἱ ἐλεήμονες», «οἱ καθαροὶ τῆ καρδίας», «οἱ εἰρηνοποιοί», «οἱ δεδιωγμένοι ἕνεκεν δικαιοσύνης». Το όραμα και η προσδοκία της Βασιλείας του Θεού «οὐκ ἔρχεται... μετὰ παρατηρήσεως» (Λουκ. 17,20), αλλά ετοιμάζεται μυστικά με το έργο της ευχαριστιακής και ασκητικής μεταμόρφωσης του κόσμου και της ζωής. Γι' αυτό και η είσοδος και η κληρονομία της Βασιλείας είναι ο δυσκολοαπόκτητος θησαυρός της πίστης της Εκκλησίας, ώστε «διὰ πολλῶν θλίψεων δεῖ ἡμᾶς εἰσελθεῖν εἰς τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ» (Πρ. 14, 22). Η θέωση των αγίων στην Ορθόδοξη Παράδοση είναι μία πρόγευση και ένας εικονισμός των εσχάτων, ο άγιος είναι πολίτης της Βασιλείας του Θεού.

Η λειτουργική ζωή της Εκκλησίας ως εικόνα της Βασιλείας

Εσχατολογικές διαστάσεις στη Θεία Ευχαριστία και στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας

Η εσχατολογία στην παράδοση των Ελλήνων πατέρων της Εκκλησίας, δεν αποτελεί μία ιδιαίτερη και συστηματική ενασχόληση, αλλά εκφράζει κυρίως την όλη χριστοκεντρική, πνευματολογική και μυστηριοκεντρική θεώρηση της θεολογίας τους. Η χριστοκεντρικότητα αφορά τόσο την πρωτολογία όσο και την εσχατολογία τους. Σκοπός της δημιουργίας ολόκληρης είναι ο ίδιος ο Θεός, ενώ αρχέτυπο του ανθρώπου είναι ο ένσαρκος Λόγος προς τον οποίο τείνει εξ αρχής η ανθρωπότητα. Ο Θεός δημιουργεί, βλέποντας το εσχατολογικό

τέλος των όντων, που είναι ο ίδιος ο Θεός. Όλα τα όντα τελούν εν εξελίξει και εν πορεία. Η δημιουργία και η ιστορία των όντων κινείται και εξελίσσεται προς ένα τέλος, το οποίο συνίσταται στην πλήρη κοινωνία και αμετάπτωτη σχέση των κτιστών με τον άκτιστο Θεό. Κέντρο, αιτία και έσχατος σκοπός είναι ο Χριστός. Για τον Χριστό πλάστηκε εξ αρχής ο άνθρωπος, για δε τον άνθρωπο δημιουργήθηκε ο κόσμος. Συνεπώς, σκοπός της δημιουργίας του κόσμου και του ανθρώπου είναι η αγαπητική κοινωνία και η ένωση με τον Θεό μέσω του Χριστού. Ο θεολογικός ορίζοντας της πατερικής σκέψης κινείται μεταξύ δημιουργίας και Βασιλείας σε μία εσχατολογική προοπτική. Έτσι, η ενσάρκωση αποσυνδέεται ως αιτιατό από το συμβάν του προπατορικού αμαρτήματος και από το κλειστό διάνυσμα μεταξύ πτώσεως και απολυτρώσεως. Η ενανθρώπιση του Θεού Λόγου δεν προκλήθηκε αναγκαστικά εξ αιτίας της πτώσεως του ανθρώπου και της επήρειας του διαβόλου. Ο Χριστός είναι το μυστήριο της Εκκλησίας. Κατά τον Καβάσιλα, όπως ήδη διαπιστώσαμε «καί γάρ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ τὰ μυστήρια», δηλαδή η Θεία Ευχαριστία. Γι' αυτό και «σημαίνεται δὲ ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις». Ο περίφημος μυστικισμός της Ορθόδοξης Παράδοσης δεν είναι παρά μία μυστηριοκεντρική θεολογία της κοινωνίας και ένωσης με τον Χριστό διά του Αγίου Πνεύματος. Συνεπώς, η μυστική θεολογία δεν σχετίζεται ασφαλώς με νοερές αποδράσεις από την ιστορία και το παρόν ή με άλλες μυστικές ενατενίσεις ενός πλατωνίζοντος θεουργικού μυστικισμού, αλλά αφορά την ερμηνευτική έκθεση και βιωματική προσπέλαση της ορθόδοξης περί μυστηρίων χριστοκεντρικής εμπειρίας της Εκκλησίας καθ' οδόν προς τη Βασιλεία με όλες τις θεολογικές παραμέτρους της.

Στην πατερική θεολογία και ιδιαίτερα στα ερμηνευτικά υπομνήματα και σχόλια στη Θεία Λειτουργία, η Ευχαριστία εκδιπλώνεται ως θεωρία, τύπος και ως εικόνα, ως αφηγηματική αναπαράσταση και ως ανακεφαλαίωση της οικονομίας του Χριστού. Στους αντίποδες της αρχαιοελληνικής νοοτροπίας, που και αυτή θεωρεί την αλήθεια ως όραση, η οποία προέρχεται, όμως, από την ανάμνηση της αρχικής τελειότητας των όντων στην προϋπάρξασα νοερή κατάστασή τους, η βιβλική και πατερική σημασία του τύπου, του συμβόλου και της εικόνας αφορά στη «θεατική» δύναμη του Πνεύματος ως θέα και μέθεξη του μέλλοντος αιώνας, όπου κυριαρχεί το εσχατολογικό γεγονός του Χριστού. Κατ' αυτόν τον τρόπο τα γεγονότα της Παλαιάς Διαθήκης προτυπώνουν και συμβολικά προεικονίζουν το απ' αιώνας απόκρυφο μυστήριο της ένσαρκης οικονομίας του Χριστού για τη σωτηρία του κόσμου και του ανθρώπου. Μολονότι οι συμβολικές τυπολογίες της Παλαιάς Διαθήκης δεν υπήρξαν απλά φάσματα κενά ουσιαστικού περιεχομένου, αλλά πραγματικά γεγονότα, εν τούτοις, θα ήταν ατελείς χωρίς τη μέλλουσα προοπτική της ενανθρώπισης του Χριστού. Η έννοια του *τύπου* και του *συμβόλου*, κατά την ιδιαίτερη σημασία που προσέλαβε στην ελληνική πατερική παράδοση, επισημαίνει την αποκαλυπτική λειτουργία και κατά στάδια ανέλιξη της θείας οικονομίας. Ωστόσο, μετά το πέρας της θείας οικονομίας και την ίδρυση της Εκκλησίας, τα ευχαριστιακά δώρα μετά τον καθαγιασμό τους, μολονότι υφίστανται εντός του παρόντος κόσμου και της ιστορίας, δεν είναι τύπος και εικόνα της αλήθειας, αλλά αυτή η αλήθεια και η πραγματικότητα του σώματος του Χριστού. Αίτιο και αρχέτυπο αυτού του ευχαριστιακού ρεαλισμού δεν είναι ένα γεγονός που συνέβη στο παρελθόν, αλλά ένα γεγονός που έρχεται από το μέλλον. Ο Χριστός τώρα φαίνεται και κοινωνείται μυστηριακά στην Ευχαριστία: στα έσχατα, όμως, θα βλέπεται και θα μεταλαμβάνεται δίχως παραπετάσματα. Γι' αυτό ακριβώς η Ευχαριστία, εικονίζοντας τη Βασιλεία, συνιστά ανάμνηση και «της δευτέρας και ενδόξου *πάλιν παρουσίας*» (Θεία Λειτουργία Ιωάννου Χρυσοστόμου) ως αποκαλυπτική κατά πρό-

ληψη μετοχή. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ευχαριστιακή εμπειρία της Εκκλησίας συνιστά ταυτόσημη εμπειρία της Βασιλείας.

Αν η θεία οικονομία, όπως και η Εκκλησία, «σημαίνονται» στην Ευχαριστία, τούτο συμβαίνει εξαιτίας του εσχατολογικού προσανατολισμού της Θείας Λειτουργίας. Η Θεία Λειτουργία εξεικονίζει την Εκκλησία όχι όπως είναι τώρα, αλλά όπως θα είναι στα έσχατα της Βασιλείας. Κορύφωση και συνάμα αιτία της είναι η τελείωση των μελών του εκκλησιαστικού σώματος, καθόσον η αγιότητα και ο αγιασμός είναι πρόγευση της Βασιλείας. Η Εκκλησία έχει ήδη κληρονομήσει τη βασιλεία, καθόσον σε αυτήν εισήλθε ως πρόδρομος ο Χριστός, η Θεοτόκος, αλλά εκεί έχει ήδη αποσταλεί και μία ολόκληρη αποικία μυρίων αγίων, οι οποίοι ως ομογενείς πρεσβευτές των ανθρώπων αποτελούν «Εκκλησίαν πρωτοτόκων απογεγραμμένων εν ουρανοίς» (Εβρ. 12,23). Συνεπώς, το ήδη αφορά μία εγκαινιασμένη εσχατολογία, η οποία μετέχεται από τους τελειωθέντες αγίους. Συνάμα, υπάρχει και το *ούπω*, το όχι ακόμη, το οποίο σχετίζεται με όσους ακόμη αγωνίζονται να καθαρθούν και είναι καθ' οδόν προς την τελείωση. Σε κάθε περίπτωση, η Εκκλησία πορεύεται προς τα έσχατα της Βασιλείας, τα οποία και προγεύεται στη Θεία Ευχαριστία. Γι' αυτό ακριβώς και μία σειρά από αιτήματα στη Θεία Λειτουργία αναφέρονται στην επίτευξη της Βασιλείας με βάση τους μακαρισμούς, οι οποίοι ερμηνεύονται ευχαριστιακά και εσχατολογικά. Σταθερά προσανατολισμένη στην προσδοκία της Βασιλείας, η Θεία Λειτουργία είναι η συμμετοχή στην εσχατολογική τράπεζα, κληρονομία της Βασιλείας που έχει ήδη δοθεί στους πιστούς, αν και δεν είναι ακόμη πλήρως παρούσα και φανερή εντός της ιστορίας. Η περί της εν Χριστώ ζωής ασκητική παράδοση της Εκκλησίας ερμηνεύει ευχαριστιακά την εσωτερίκευση της Βασιλείας στην πνευματική ζωή του πιστού. Αυτό φαίνεται για παράδειγμα στην ησυχαστική θεολογία του αγίου Γρηγορίου Παλαμά, αλλά και στη μυστηριοκεντρική διδασκαλία του αγίου Νικολάου Καβάσιλα. Προσφέροντας τα ευχαριστιακά είδη, προσάγουμε τις απαρχές της φθαρτής και βιολογικής μας ζωής στον Θεό και λαμβάνουμε αντί αυτών την καινή, αιώνια και αληθινή ζωή. Έτσι, το μυστήριο της Ευχαριστίας ενεργεί και πέραν της ορατής και ιστορικής Εκκλησίας, αφού προσφέρεται και υπέρ των τεθνεώτων, οι οποίοι, αν και δεν είναι ακόμη τέλειοι, αγιάζονται και αυτοί κατά θαυμαστό τρόπο. Ήδη πολλά μέλη της Εκκλησίας, «κληρονομικώ δικαίωματι», βρίσκονται κιάλας εκεί. Πρόκειται, κατά τον Παύλο, για την Εκκλησία των πρωτοτόκων, οι οποίοι ήδη έχουν πολιτογραφηθεί στους ουρανοίς (Εβρ. 12, 22-24). Με την ένσαρκη επιφάνεια του Χριστού, η υπερουράνια και η επίγεια πραγματικότητα συγκρότησαν τη μία και ενιαία Εκκλησία. Ο Χριστός είναι ο νέος Αδάμ, το αρχέτυπο του ανθρώπου και ο πρόδρομος των πιστών στα άγια, ο δρόμος που οδηγεί στον Πατέρα, αυτός ο οποίος τώρα ενώνεται με τους ανθρώπους ευχαριστιακά και μυστικά, ανεξάρτητα από το αν υπόκεινται ακόμη στη φθορά και στον θάνατο. Στα έσχατα, όμως, όλα θα γίνουν φανερά και η θέα και η λαμπρότητα του Χριστού θα είναι ορατό και ενεργό γεγονός προς όλους. Εν τέλει, το μυστήριο της Ευχαριστίας είναι το άνοιγμα της Εκκλησίας προς τη Βασιλεία, προς την εσχατολογική σύναξη και την «πανήγυριν των πρωτοτόκων» (Εβρ. 12, 22-24). Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και παραδόθηκε από τον Χριστό. Η ευχαριστιακή αυτή κοινωνία και ένωση με τον Χριστό συνιστά προϋπόθεση της εσχατολογικής συμμετοχής στη Βασιλεία. Γι' αυτό και ο Χριστός ονόμασε δείπνο τη μέλλουσα Βασιλεία του (Λουκ. 16, 15-24). Οι άγιοι της Εκκλησίας γίνονται διά της Ευχαριστίας κληρονόμοι της τέλει μακαριότητας, προλαμβάνοντας ήδη την εμπειρία της Βασιλείας.

Ο τελικός σκοπός της Θείας Ευχαριστίας συνίσταται στον αγιασμό των πιστών, ο οποίος πραγματώνεται ως άφεση αμαρτιών και ως κληρονομία της Βασιλείας. Τα τίμια δώρα

μεταβάλλονται στο αναστημένο και «αναληφθέν» στους ουρανοί και «καθεζόμενον» στα δεξιά του Θεού και Πατρός σώμα του Χριστού. Αν η μεταβολή των τιμών δώρων είναι εξολοκλήρου δωρεά και χάρη του Αγίου Πνεύματος, η υποδοχή και η συνεχής διαφύλαξη της μυστηριακής χάριτος εναπόκειται στην ελευθερία και στην ασκητική συνεργία του ανθρώπου. Προσφέροντας τα τίμια δώρα, τις απαρχές αυτές της ανθρώπινης ζωής, που συνιστούν τη βιολογική ζωή των ανθρώπων μέσα από τη διαμεσολάβηση του ανθρώπινου μόχθου, λαμβάνουμε αντί της πρόσκαιρης την αιώνια ζωή. Η Εκκλησία δοξάζει πλέον την Αγία Τριάδα με έναν χορό αγγέλων και ανθρώπων. Η δυνατότητα αυτή θεμελιώνεται στο γεγονός ότι η Εκκλησία ήδη μετέχει στη Βασιλεία, εφόσον η κοινωνία του σώματος και του αίματος του Χριστού είναι ο παράδεισος, οι κόλποι του Αβραάμ, η ίδια η Βασιλεία. Ο Χριστός διά της Ευχαριστίας είναι ο μεσίτης και ο πρόδρομος της Βασιλείας, «ἐγώ εἰμι ἡ ὁδὸς καὶ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ ζωὴ· οὐδεὶς ἔρχεται πρὸς τὸν πατέρα εἰ μὴ δι' ἐμοῦ» (Ιω. 14,6). Ενώ τώρα η θεότητα κρύβεται στην ανθρωπότητα, στα έσχατα η θεότητα θα φανερωθεί δίχως παραπετάσματα και με τη δεύτερη παρουσία του ο Χριστός θα δείξει την ισχύ της θεότητάς του. Συνάμα θα λάμψουν και τα μέλη του σώματός του, όπως ακριβώς και η κεφαλή. Σε μία ενιαία και αρμονική σχέση ιστορίας και εσχάτων η Θεία Ευχαριστία αποβαίνει η όντως εικόνα του δείπνου της Βασιλείας. Η πατερική θεολογία ερμηνεύει εσχατολογικά και ευχαριστιακά τα χωρία *Ματθ. 24,28* και *Λουκ. 17,37*, σύμφωνα με τα οποία ο Χριστός ως πτώμα θα συγκαλέσει τους αετούς στο αιωνίως επεκτεινόμενο τραπέζι της Ευχαριστίας στη βασιλεία του Θεού. Με τον ίδιο τρόπο προσεγγίζει και το εσχατολογικό απόσπασμα 4,17 της *Α΄ Προς Θεσσαλονικείς* επιστολής του Παύλου: «ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι ἅμα σὺν αὐτοῖς ἀρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου εἰς ἀέρα, καὶ οὕτω πάντοτε σὺν Κυρίῳ ἐσόμεθα». Στα έσχατα ο Χριστός θα φανερώσει ως αστραπή της θεότητάς του το κάλλος με το οποίο θα ενδυθούν τα σώματα των ανθρώπων, τα οποία τώρα είναι σκόνη και πηλός και οστράκινα σκεύη. Η λάμψη και η αστραπή του Χριστού θα σημάνει τη Βασιλεία του Θεού και τότε θα λάμψουν και οι δίκαιοι με την ίδια λαμπρότητα, μεταφέροντας το ευχαριστιακό σώμα του Χριστού επί των νεφελών από τη γη στον ουρανό, συγκροτώντας την ενότητα του όλου σώματος του Χριστού. Στη βιβλική αποκαλυπτική, όπως την ερμηνεύει η πατερική σκέψη, η νεφέλη ήδη από την Παλαιά Διαθήκη εικονίζει την παρουσία και δράση του Αγίου Πνεύματος. Συνεπώς, τα έσχατα είναι ο προνομιακός καιρός δράσης του Αγίου Πνεύματος.

Το Άγιο Πνεύμα μέσω της οικονομίας του Χριστού πραγματώνει την κοινωνία κτιστού και ακτίστου, γίνεται η πηγή των θείων χαρίτων μέσω των μυστηρίων στο σώμα της Εκκλησίας. Εξαρχής το Άγιο Πνεύμα συμπαρίσταται και συνεργεί στην όλη οικονομία του Χριστού. Οι προφύτες κινούμενοι εν Πνεύματι έβλεπαν και προφήτευαν το γεγονός της ενανθρώπισης. Σε αυτήν την πνευματολογική συνάφεια εντάσσεται και η πατερική ερμηνευτική της προφητικής όρασης του ερχόμενου Χριστού, η οποία αναφέρεται είτε στην ενανθρώπιση είτε και στη δεύτερα παρουσία του Χριστού. Το Άγιο Πνεύμα συνέστησε στη Θεοτόκο Μαρία την ανθρώπινη φύση του Χριστού και συμμετείχε ως ομοούσιο πρόσωπο σε όλα τα μεγάλα γεγονότα της οικονομίας, μαρτυρώντας τη θεότητα και δοξάζοντας την ανθρωπότητά του. Στενά συνδεδεμένο με το έργο του Χριστού, το Άγιο Πνεύμα είναι το αποτέλεσμα της ενανθρώπισης, το οποίο συνιστά την Εκκλησία ως σώμα Χριστού. Δεν αποτελεί απλώς έναν άλλον παράκλητο που έρχεται στη θέση του απόντος Χριστού από τη ζωή της Εκκλησίας, αλλά το Πνεύμα το Άγιο γίνεται ο τρόπος με τον οποίο ο Χριστός *επιστρέφει* «έν έτέρω μορφῇ» στην Εκκλησία και γίνεται η συλλογική κεφαλή του σώματός του, που έλκει και

ενώνει τους πολλούς. Όπως το Άγιο Πνεύμα παραμένει διηλεκτός στην Εκκλησία μετά την Πεντηκοστή, έτσι και ο Χριστός διά του Αγίου Πνεύματος επανέρχεται στην Εκκλησία και είναι παρών μυστηριακά σε αυτήν. Συνάμα, ο Χριστός είναι αιώνια παράκλητος υπέρ ημών, εφόσον επανήλθε και εγκαταστάθηκε ως Θεάνθρωπος στον θρόνο του Πατρός.

Το Άγιο Πνεύμα μεταβάλλει τα τίμια δώρα σε σώμα και αίμα Χριστού. Πρόκειται για το ίδιο σώμα, το «άνελθόν εις τούς ούρανούς καί καθεζόμενον ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρὸς». Το Άγιο Πνεύμα ως κοινωνία με τον Χριστό συνιστά την κληρονομία της Βασιλείας. Ωστόσο, το Άγιο Πνεύμα δεν δρα μηχανικά, αλλά συνεργεί στην πίστη και στον αγώνα των ανθρώπων, γι' αυτό και διαρκώς επιδημεί στους αξίως κοινωνούντες των ευχαριστιακών δώρων. Κατά την ευχαριστιακή σύναξη της Εκκλησίας το Άγιο Πνεύμα μεταβάλλει τα τίμια δώρα και όχι η υπό του ιερέως ευχή της απλής επανάληψης των κυριακών λόγων. Η *επίκληση* του Αγίου Πνεύματος στην ευχαριστιακή αναφορά επισημαίνει ότι η μυστηριακή παρουσία του Χριστού στην Εκκλησία είναι ένα πνευματολογικό-χαρισματικό γεγονός κατεξοχήν και όχι απλώς μία θεσμική αναπλήρωση του απόντος Χριστού από τη ζωή της.

Η εν Χριστώ ζωή ριζώνει και ξεκινάει στην παρούσα ζωή, τελειώνεται όμως στη μέλλουσα ζωή της Βασιλείας, γιατί το περιεχόμενό της δεν προέρχεται από τον παρόντα κόσμο, αλλά από τα έσχατα της ιστορίας. Πρόκειται για μία δύναμη του μέλλοντος αιώνος, η οποία προετοιμάζει προς έναν άλλον βίο. Ως προπαρασκευή της μέλλουσας ζωής, ο παρών βίος αποβαίνει εργαστήριο των εσχάτων, όπου οι φίλοι θα κοινωνήσουν και θα μετάσχουν πλήρως στη ζωή του Υιού του Θεού. Ο κόσμος αυτός εγκυμονεί και ετοιμάζει κατά κάποιον τρόπο, όπως συμβαίνει με τα έμβρυα, τον έσω άνθρωπο, τον κατά Χριστόν καινόν άνθρωπο. Ωστόσο, πολλές είναι οι εμπειρίες του μέλλοντος, στις οποίες οι άγιοι της Εκκλησίας ήδη μετέχουν από τον παρόντα βίο, ώστε η μέλλουσα κατάσταση εισέρχεται και συνυφαίνεται με την ενεστώσα. Ήδη, λοιπόν, στην παρούσα ζωή οι άγιοι προλαμβάνουν, ζουν, κινούνται και ενεργούν την εν Χριστώ ζωή, γίνονται οι βιαστές που αρπάζουν τη Βασιλεία. Η εν Χριστώ ζωή συνιστά τόσο βαθιά ένωση, ώστε ο Χριστός είναι «ἐν σώμα καὶ ἐν Πνεῦμα» (Εφ. 4,16) με τους αγίους. Η Καινή Διαθήκη περιγράφει την πραγματικότητα αυτή με ποικίλες εικόνες, άλλοτε ως οίκο ή ως άμπελο, ως γάμο ή ως σώμα. Οπωσδήποτε, οι εικόνες και τα παραδείγματα αυτά δεν δύνανται να την εκφράσουν επακριβώς. Η εν Χριστώ ζωή πραγματώνεται διά των μυστηρίων με τα οποία ο ίδιος ο Χριστός ανακαινίζει και αναπλάθει τους ανθρώπους, κοινωνώντας σε αυτούς τη ζωή του. Η εν Χριστώ ζωή, μολονότι προέρχεται ως δωρεά και χάρη μόνο από τον Θεό, σχετίζεται και με την ανθρώπινη συνεργία, άσκηση και σπουδή, κυρίως ως προς τη μέχρι τέλους διαφύλαξή της. Και πάλι, όμως, η διαφύλαξη της χάριτος δεν είναι απλώς έργο της ανθρώπινης προσπάθειας, αλλά πραγματώνεται ως συνεργία μέσω της διαρκούς συμμετοχής στη Θεία Ευχαριστία, η οποία και συνιστά τον άρτο της ζωής. Στη μυστηριακή ζωή της Εκκλησίας, ζώντας εν τω Θεώ ήδη από τώρα, μεταθέτουμε υπαρξιακά τον βίο από τον ορατό στον άορατο κόσμο. Ο ίδιος ο Χριστός συνιστά ένωση των επιγείων με τα ουράνια και τούτο βιώνεται εμπειρικά στην ευχαριστιακή ζωή της Εκκλησίας. Διότι τα μυστήρια, σύμφωνα με τον Νικόλαο Καβάσιλα, είναι οι *θυρίδες* μέσω των οποίων τα έσχατα εισβάλλουν ως φως στον σκοτεινό και πεπερασμένο κόσμο. Η λαμπρότητα της μέλλουσας ζωής εισέρχεται ως κάλλος μέσω των αχράντων μυστηρίων και μεταμορφώνει τη φθειρόμενη ζωή του. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το μέλλον εισέρχεται στο παρόν και το παρόν υπερβαίνει την ιστορία και διεισδύει στο μέλλον. Η εν Χριστώ ζωή είναι η εν Πνεύματι ζωή, είναι ο δρόμος τον οποίο βάδισε ο Χριστός, ανοίγοντας τις κλειστές πύλες που οδηγούν στον Θεό και Πατέρα. Οι πύλες της εν Χριστώ ζωής είναι τα μυστήρια της Εκκλησίας που οδηγούν

στη Βασιλεία. Μονάχα τα μυστήρια συνιστούν την εν Χριστώ ζωή, γιατί μέσω αυτών μεταδίδεται ο θάνατος και η ανάσταση του Χριστού ως αρχή της μέλλουσας ζωής. Εξάπαντος, δίχως μετοχή στον θάνατο και στην ανάσταση του Χριστού, δεν υπάρχει αληθινή ζωή. Όλα τα μυστήρια συντελούν στην εν Χριστώ ζωή, ωστόσο, το πλήρωμα και την τελειώση της παρέχει το μυστήριο της Θείας Ευχαριστίας. Η τελειότητα του μυστηρίου της Ευχαριστίας έγκειται στην τελειότητα και κορύφωση της ένωσης με τον Χριστό. Στην Ευχαριστία πραγματώνεται ο μυστικός γάμος του Χριστού με την Εκκλησία και η θέωση της ανθρωπότητας ως συνέπεια της ενανθρώπησης του Θεού. Η Θεία Ευχαριστία καθιστά την Εκκλησία σώμα Χριστού, παρέχοντας την όντως ζωή και την κατά χάρη υιοθεσία. Η Ευχαριστία φανερώνει τον τρόπο παρουσίας και παραμονής του Χριστού, ο οποίος, σύμφωνα με την επαγγελία του, παραμένει κατ' αυτόν τον μυστηριακό τρόπο στην Εκκλησία του. Συνάμα, η Θεία Ευχαριστία τελειοί και τα άλλα μυστήρια, διότι ενεργεί ως άφεση των αμαρτιών και μετά το βάπτισμα, αναδεικνύοντας το σώμα του Χριστού ως μοναδικό φάρμακο κατά της αμαρτίας. Γι' αυτό και μετά το βάπτισμα και το χρίσμα, τα οποία τελούνται άπαξ, πολλάκις, συνεχώς και διηνεκώς προσερχόμαστε και κοινωνούμε στην Ευχαριστία. Εν τέλει, η Ευχαριστία είναι το τέλει και τελευταίο μυστήριο, *το πέρας της εν Χριστώ ζωής*, γιατί ο Χριστός γίνεται *εν σώμα* και *εν πνεύμα*, παραμένει και μετέχεται διαρκώς. Ως εκ τούτου, δεν υπάρχει κάτι άλλο υψηλότερο προς το οποίο χρειάζεται να προχωρήσουμε, μιας και στην Ευχαριστία πραγματώνεται η θέωση του ανθρώπου. Η εν Χριστώ ζωή την οποία παρέχουν τα μυστήρια της Εκκλησίας αφορά και σαρκώνεται σε όλες τις επίγειες συνθήκες και κοινωνικές πραγματικότητες, σε όλα τα επαγγέλματα του ανθρώπινου βίου και σε όλες τις εκφράσεις του πολιτισμού.

Στα έσχατα όλοι θα αναστηθούν, γιατί η ανάσταση αποτελεί επανόρθωση της ανθρώπινης φύσεως. Ωστόσο, η συμμετοχή στη Βασιλεία δεν θα είναι κοινή για όλους, αλλά μόνο για όσους την θέλησαν και την αγάπησαν. Ο Νικόλαος Καβάσιλας τονίζει με έμφαση τη μετοχή «καὶ θελήσεως αὐτῷ καὶ φύσεως», απηχώντας τον άγιο Μάξιμο Ομολογητή για τη σωτηρία ως αποτέλεσμα του αυτεξουσίου, δηλαδή της ελεύθερης βούλησης και ασκητικής συνεργίας του ανθρώπου. Η συνεχής διαφύλαξη της χάριτος των μυστηρίων σχετίζεται με την ανθρώπινη συνεργία στο μυστήριο της σωτηρίας. Για τον λόγο αυτό χρειάζεται η εργασία των θείων εντολών, η οποία ολοένα και περισσότερο οδηγεί την ανθρώπινη θέληση και ελευθερία στο μυστήριο της βασιλείας. Ο σκοπός της συνεργίας αυτής και ο όρος της ανθρώπινης αρετής είναι η πλήρης ταύτιση της θέλησης του ανθρώπου με τον Χριστό. Ο Νικόλαος Καβάσιλας επισημαίνει ότι προς το παρόν η θεωρία του Θεού πραγματοποιείται μέσω των μυστηρίων με την ελπίδα, με την πίστη και με την αγάπη, εμφανίζοντας τη *διαλεκτική του ήδη και όχι ακόμη* της εν Χριστώ ζωής. Ο παρών βίος δεν επιτρέπει η θεωρία του Θεού να υφίσταται «συνεχώς», «διηνεκώς» και «τελείως». Η καθαρή και αδιάκοπη θεωρία του Θεού από τους αγίους είναι υπόθεση του μέλλοντος.

Η εσχατολογική προσμονή στη λειτουργική γλώσσα και τέχνη της Εκκλησίας

Κατ' επίδραση της Ευχαριστίας, η εσχατολογική προσδοκία και πρόγευση επέδρασε στο ήθος της Εκκλησίας, στην ασκητική ζωή, στον μοναχισμό, στην εκκλησιαστική τέχνη της αρχιτεκτονικής και της εικονογραφίας και ασφαλώς στην όλη θεολογική έκφραση της πατερικής θεολογίας. Η εσχατολογική προσδοκία σαρκώθηκε κατεξοχήν εκεί από όπου και αναπήγαζε, δηλαδή, στον ναό ως τόπο τέλεσης της Θείας Ευχαριστίας. Η τέλεση της Ευχαριστίας συνδέθηκε κατά την περίοδο των διωγμών με το μαρτύριο των Χριστιανών, το

οποίο, ήδη με τον πρωτομάρτυρα Στέφανο προσέλαβε εσχατολογική σημασία. Αυτό εξηγεί γιατί η Θεία Ευχαριστία τελούνταν πάνω στους τάφους των μαρτύρων και αργότερα στα εγκαίνια κάθε ναού τοποθετούνταν λείψανα αγίων και μαρτύρων στην ευχαριστιακή τράπεζα. Η ιερή τέχνη του ναού συνδέεται άρρηκτα και βρίσκει τον λόγο ύπαρξής της κατά την τέλεση του μυστήριου της Θείας Ευχαριστίας. Ο ναός υπάρχει για να τελείται η Θεία Ευχαριστία και η εν γένει λειτουργική ζωή της κοινότητας της Εκκλησίας. Ακόμη και όταν δεν τελείται η Ευχαριστία, τα πάντα στον ναό επισημαίνουν την προσμονή της τέλεσής της. Ο ναός με τη συμβολή της αρχιτεκτονικής και της εικονογραφίας μετέχει σε έναν άλλον χωροχρόνο, ο οποίος σχετίζεται με τη μέλλουσα να εγκαθιδρυθεί Βασιλεία του Θεού.

Τη θεώρηση αυτή εκφράζει απaráμιλλα ο άγιος Μάξιμος ο Ομολογητής στο έργο του «Μυσταγωγία». Ο κόσμος και ο άνθρωπος ως ενότητα μέσω της Εκκλησίας κινείται προς τον Θεό δια της Θείας Ευχαριστίας. Η Εκκλησία διεισδύει στον κόσμο ευχαριστιακά για να τον οδηγήσει δυναμικά σε μία στενή σχέση με τον Θεό. Η Εκκλησία είναι εικόνα του Θεού και συνάμα εικόνα του κόσμου και του ανθρώπου. Το ίδιο αλληλένδετα ενωμένοι είναι ο κόσμος με τον άνθρωπο. Η ευχαριστιακή λειτουργία εκκλησιάζει και μεταμορφώνει εικονολογικά τον χώρο του κόσμου σε ναό, σε ιερατικό χώρο και σε ιερό βήμα ως τρεις βαθμίδες αγιασμού, οδηγώντας σταδιακά στην ένωση με τον Θεό. Κατά έναν μυστικό τρόπο στην Εκκλησία συμπλέκονται το οικοδόμημα με την κοινότητα των πιστών και με την καθαυτό ευχαριστιακή λειτουργία. Η Εκκλησία δεν μπορεί να υπάρξει δίχως τη λειτουργία και η λειτουργία δεν μπορεί να υπάρξει δίχως να προσλαμβάνει διαρκώς τον κόσμο και τον άνθρωπο για να τους εντάξει στην Εκκλησία και να τους ανυψώσει ευχαριστιακά στον Θεό. Ο κόσμος και ο άνθρωπος στο μέτρο που έχουν ενταχθεί στην Εκκλησία και στην Ευχαριστία της, θα συμμετάσχουν και στα αγαθά της αιώνιας Ευχαριστίας της Βασιλείας. Με τον τρόπο αυτό, η Ευχαριστία της Εκκλησίας λειτουργεί ως αναγγελία της καθολικής και εσχατολογικής κρίσης του κόσμου. Έξω από την Ευχαριστία δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί ο προορισμός του κόσμου, του ανθρώπου και της ιστορίας του. Έτσι ολόκληρος ο κόσμος είναι συνδεδεμένος με την Ευχαριστία, μολονότι υπάρχουν άνθρωποι που δεν συμμετέχουν ολοκληρωμένα ή συνειδητά σε αυτήν. Στο τέλος αυτής της αδιάκοπης λειτουργικής κίνησης και πορείας δεν θα συναντήσουν όλοι τον Θεό. Η λειτουργική αυτή πορεία για τον άγιο Μάξιμο έχει έναν εσχατολογικό νόημα και σκοπό. Γι' αυτό όλα τα ευχαριστιακά δρώμενα αναφέρονται και εξεικονίζουν μελλοντικές πραγματικότητες των εσχάτων και της Βασιλείας.

Η είσοδος του επισκόπου και του λαού μέσα στον ναό για την τέλεση της λειτουργίας είναι εικόνα και τύπος της πρώτης παρουσίας του Χριστού στον κόσμο. Η μετά την επίγεια οικονομία του άνοδος του Χριστού στον υπερουράνιο θρόνο εξεικονίζεται με την είσοδο του επισκόπου στο ιερό βήμα και την ανάβασή του στον ιερατικό θρόνο. Τα αναγνώσματα της Αγίας Γραφής συμβολίζουν την τήρηση των εντολών και τα στέφανα της Βασιλείας. Η δε ψαλμωδίες φανερώνουν το κάλλος του Θεού και δημιουργούν τον θείο έρωτα, υπερβαίνοντας το γράμμα των λέξεων με τη μουσικότητα των πνευματικών νοημάτων τους. Με τα ειρηνικά σημαίνονται οι ασκητικοί αγώνες κατά των παθών και η καλλιέργεια των αρετών. Η ανάγνωση του Ευαγγελίου έρχεται ως Λόγος που συγκαταβαίνει από τη Βασιλεία στους πιστούς για να περιορίσει το σαρκικό φρόνημα και να αρχίσει η προοπτική της κοινωνίας με τον Χριστό. Η κήρυξη του Ευαγγελίου της Βασιλείας προς όλη την οικουμένη θα σημάνει και το τέλος του κόσμου και της ιστορίας και τον έρχομό της δευτέρας παρουσίας του Χριστού. Αμέσως μετά, λαμβάνει χώρα η κατάβαση του επισκόπου από τον θρόνο, το κλείσιμο των θυρών και η απομάκρυνση των κατηχουμένων. Με τον παραστατικό αυτό

τρόπο εξεικονίζεται η δευτέρα παρουσία ως καθολική κρίση, όταν οι άξιοι εισέρχονται στον νυμφώνα του Χριστού. Η δε είσοδος των αγίων μυστηρίων, η λεγόμενη μεγάλη είσοδος με τα τίμια δώρα, είναι ο πρόλογος και η αρχή της καινούργιας διδαχής που θα πραγματοποιείται πλέον στη Βασιλεία, όχι με λόγους, όπως εδώ, αλλά με την πλήρη αποκάλυψη και θέα του μυστηρίου της σωτηρίας. Η πραγμάτωση της ένωσης όλων με τον Χριστό στη Βασιλεία του Πατρός θα είναι πλέον «τό καινόν τῆς ἀμπέλου γέννημα» (Ματθ. 26,29). Ο θεϊός ασπασμός είναι πρότυπο της μελλοντικής ενότητας όλων, ενώ το Σύμβολο της Πίστεως προδηλώνει εσχατολογικά τη μυστική ευχαριστία της μέλλουσας ζωής για τον παράδοξο τρόπο της σωτηρίας, καθώς και την αιώνια αγάπη και ευγνωμοσύνη μας για την υπέρμετρη αγάπη του Θεού. Η δοξολογία του τρισάγιου ύμνου σημαίνει την ένωση και ισοτιμία μας με τις ασώματες αγγελικές δυνάμεις, η οποία θα φανερωθεί στο μέλλον, όταν αμετάπτωτα πλέον θα συμμετέχουμε στην υπερουράνια Ευχαριστία. Παραλείποντας ο άγιος Μάξιμος την ανάμνηση, την επίκληση, τον καθαγιασμό και την κοινωνία ως ανέκφραστες κορυφώσεις του μυστηρίου κατά την απόκρυφη, μυστική και τελεστική παράδοση της αρχαίας Εκκλησίας, θεωρεί ότι η προσευχή του «Πάτερ ημών» συμβολίζει τη μελλοντική ενυπόστατη υιοθεσία και δωρεά του Αγίου Πνεύματος, όταν όλοι οι άγιοι θα γίνουν τέκνα του Θεού. Το τέλος των ύμνων της μυστικής ιερουργίας και η εκφώνηση «Εἷς Ἅγιος, εἷς Κύριος», σημαίνει τη μελλοντική ενότητα, η οποία θα έχει ανεξάντλητη πηγή την αγιότητα του Θεού. Η κοινωνία των αχράντων μυστηρίων που ακολουθεί, θα οδηγήσει κατά το μέλλον στην εν Χριστώ θέωση των πιστών.

Στη λειτουργική ζωή της Εκκλησίας ολόκληρη η ύπαρξη του ανθρώπου λαμπρύνεται και καθίσταται διορατική της δόξας και του κάλλους του Θεού. «*Εν τω φωτί σου οψόμεθα φως*» (Ψαλμ. 35,10). Όταν η θεολογική σκέψη είναι αχώριστη από τη ζωή της Εκκλησίας, τότε η ζωή του Αγίου Πνεύματος γίνεται διάφανη στο θείο φως και ο άνθρωπος μεταμορφώνεται υπαρξιακά σε «*λειτουργικό ον*». Η πατερική σκέψη υπήρξε όντως μία *δοξολογία του θείου κάλλους*, της δόξας και του φωτός της Αγίας Τριάδος. Στην εποπτική αυτή δοξολογία, το όργανο του θεολογικού στοχασμού δεν είναι απευθείας και αυτονομημένα ο νους ή η σκέψη, αλλά η *καρδιά* με τη βιβλική και ησυχαστική έννοια, αγκαλιάζοντας και ενοποιώντας έτσι όλες τις δυνατότητες του ανθρώπου, τις οποίες μεταμορφώνει «*κατ' εικόνα Θεού*». Στο «*μυστήριο*» της γνώσης του Θεού υπάρχει πάντοτε η *αποφατική* ως μετα-ενοιολογική διάσταση, η μυστηριακή περιχώρηση κτιστού και ακτίστου στο σώμα του Αναστάσαντος. Εδώ η γνώση λειτουργεί ως μέθεξη και σχέση, όχι ως κατοχή αλλά ως ανοικτότητα, ως *δοξολογική έκπληξη* της ύπαρξης μπροστά στο μυστήριο του Θεού και του ανθρώπου. Γι' αυτό και ο λειτουργικός λόγος της Εκκλησίας εκφράζεται ποιητικά και εικαστικά, είναι γεμάτος εικόνες, αποφθέγματα και σύμβολα. Η λειτουργική γλώσσα γίνεται ιχνηλασία, μύηση και σπουδή στη γλώσσα του αρρήτου, λόγος, εικόνα και σιωπή μαζί. Κατά την εν Χριστώ κάθοδο του Αγίου Πνεύματος, «*σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία*». Άλλοτε πρόκειται για μία αποφατική ασυνέχεια του θεολογικού λόγου, που γίνεται ποίηση και δοξολογία και άλλοτε για μία σπειροειδή ανέλιξη, σα μια μουσική και λειτουργική σύνθεση, κυκλική και ανερχόμενη για να εκφράσει το θάμβος και τη σιωπή του ανθρώπου ενώπιον του μυστηρίου.

Εφόσον η Ευχαριστία προκρίνεται στη λειτουργική έκφραση και ζωή της Εκκλησίας, αυτή προσδιορίζει και την ανθρωπολογία της. Κατά τους Πατέρες της Εκκλησίας ο άνθρωπος είναι λειτουργικό ον, δηλαδή η ύπαρξή του είναι βαθύτατα «*ευχαριστιακή*» και δοξολογική έναντι του Θεού. Η δοξολογική αυτή στάση του ανθρώπου αποκαλύπτει, αφενός, *το κάλλος του Θεού*, μύστης και προσκυνητής του οποίου γίνεται ο άνθρωπος και, αφετέρου, *τη θεολογία*

του κάλλους. Η θεολογία, όπως την ζει και την εκφράζει η Ορθόδοξη Παράδοση είναι απαραίτητως αχώριστη από την ωραιότητα. Στην πραγματικότητα έχουμε να κάνουμε με μία *ποιητική θεολογία*, που είναι η μόνη κατάλληλη να προσεγγίσει και να εκφράσει το κάλλος του Θεού. Πρόκειται για μία αληθινή διαπροσωπική ποίηση. Ο άνθρωπος για να εκφράσει την αλήθεια του Θεού, του κόσμου και του ανθρώπου βυθίζεται στα έγκατα της ύπαρξης και μετέχει στη δόξα και στο φως του Θεού. Εν τέλει, ο μυστικισμός της Λειτουργίας, που είναι εμποτισμένη από τη θεολογική σκέψη των Πατέρων της Εκκλησίας, είναι λουσμένος από το κάλλος του Θεού. Γι' αυτό και έχει τη δυνατότητα να αναδεικνύει εν Αγίω Πνεύματι και τον κατ' εικόνα Θεού άνθρωπο επίσης δημιουργό, καλλιτέχνη και ποιητή. Η θεολογία αυτή της έκπληξης ενώπιον του θείου κάλλους αποτελεί, εν τέλει, την ουσία του κτιστού, την οποία ο άνθρωπος καλείται να εκφράσει και να ερμηνεύσει «*ὑπέρ τῆς τοῦ κόσμου ζωῆς καὶ σωτηρίας*». Το τελευταίο αυτό στοιχείο φανερώνει και τον βαθύτατο κοινωνικό και αναφορικό χαρακτήρα της Ευχαριστίας ως σχέση ζωής και αλληλεγγύης του ανθρώπου με τον συνάνθρωπο ως αδελφό και με την κτίση ολόκληρη.

Η μορφή του Χριστού είναι η ανθρώπινη όψη του Θεού, στην οποία αναπαύεται το Άγιο Πνεύμα και μας αποκαλύπτει την απόλυτη ωραιότητα. Το θεανθρώπινο κάλλος του Χριστού καμία τέχνη δεν μπορεί ποτέ να αποδώσει ολόκληρο, μόνη η εικόνα μπορεί να το υπομνηματίσει και να το φωτίσει αποφαιτικά και παραπεμπτικά. Ο κόσμος δεν υπάρχει παρά γιατί είναι αγαπημένος και η ύπαρξή του μαρτυρεί τον Πατέρα «*οὕτω γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον*» (Ιω. 3,16). Η αγάπη του Θεού ακτινοβολεί το κάλλος του προς τα έξω και καλεί τα όντα να συμμετάσχουν στην όντως ζωή, πέρα από τη φθορά και τον θάνατο. Στην ιωάννεια ρήση «*ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶ*» αντιστοιχεί για τον άνθρωπο το «*αγαπῶ ἄρα υπάρχω*». Στους Πατέρες της Εκκλησίας η θεία ωραιότητα είναι μία θεμελιώδης κατηγορία, βιβλική και θεολογική, προσωποποιημένη εν Χριστώ. Ερμηνεύοντας τη βιβλική αυτή προοπτική, οι Πατέρες της Εκκλησίας χαράσσουν τις βάσεις μιας *διορατικής θεολογίας* της ωραιότητας. Κατά τον Διονύσιο Αρεοπαγίτη, η ωραιότητα είναι ένα από τα ονόματα του Θεού και ο άνθρωπος είναι δημιουργημένος κατά το αιώνιο πρότυπο, το αρχέτυπο της Ωραιότητας, γι' αυτό και συμμετέχει στην ωραιότητα του Θεού. «*Τοῦτο τάγαθόν ὑμνεῖται πρὸς τῶν ἱερῶν θεολόγων καὶ ὡς καλὸν καὶ ὡς κάλλος καὶ ὡς ἀγάπη καὶ ὡς ἀγαπητὸν καὶ ὅσαι ἄλλαι εὐπρεπεῖς εἰσι τῆς καλλοποιοῦ καὶ κεχαριτωμένης ὡραιότητος θεωνυμίας... Ταῦτα γὰρ ἐπὶ μὲν τῶν ὄντων ἀπάντων εἰς μετοχὰς καὶ μετέχοντα διαιροῦντες καλὸν μὲν εἶναι λέγομεν τὸ κάλλους μετέχον, κάλλος δὲ τὴν μετοχὴν τῆς καλλοποιοῦ τῶν ὄλων καλῶν αἰτίας*» (PG 3, 701CD). Ο άνθρωπος *βλέπει* την ωραιότητα του αόρατου Θεού διαμέσου της ανθρώπινης όψεως του Χριστού και γίνεται εραστής του θείου κάλλους. Οι θεοφάνειες των προφητών, η Μεταμόρφωση στο Θαβώρ, η εμπειρία του πρωτομάρτυρα Στέφανου, η εμπειρία των αγίων αποτελούν μία χριστοκεντρική θέα του ακτίστου κάλλους του Θεού. Την αποκαλυπτική και θεατική αυτή εμπειρία της Εκκλησίας μεταφέρει και εκφράζει η γλώσσα της ορθόδοξης εικονογραφίας. Η εικόνα αναπαριστά το πρόσωπο που έγινε μέχρι το σώμα του «*ναός του Αγίου Πνεύματος*», γίνεται τόπος των θείων ενεργειών και κοσμεῖ αυτό που η υμνολογία της Εκκλησίας ονομάζει *ανέκφραστες αστραπές της θείας ωραιότητας*. Πρόκειται τελικά για θεολογία ποιητική και εικαστική που είναι ενταυτώ *ερμηνευτική*. Μία ερμηνευτική που πραγματώνεται από το Άγιο Πνεύμα διαμέσου όλης της ζωής της Εκκλησίας.

Αυτό σημαίνει ότι το περιεχόμενο, η σημασία και η λειτουργία της εικόνας στην Εκκλησία ενέχει έναν βαθύτατο εσχατολογικό προσανατολισμό. Η εικόνα είναι κατά κάποιο τρόπο λουσμένη στο φως των εσχάτων και της Βασιλείας. Όλα στην εικόνα, η αισθητική, το σχέδιο

και το εικαστικό περιεχόμενό της, οφειλούν να εκφράζουν την πραγματικότητα των εσχάτων και να φωτίζουν με αυτήν την προοπτική την κατάσταση της ιστορίας. Γι' αυτό και η τέχνη της ορθόδοξης εικόνας κατά την υψηλή ανάπτυξή της συνδέθηκε άρρηκτα με την πατερική θεολογία και την ευχαριστιακή εμπειρία της Εκκλησίας, εκφράζοντας τα πρόσωπα και τα όντα όχι όπως είναι τώρα, αλλά όπως θα είναι στη Βασιλεία του Θεού. Ο Μέγας Βασίλειος και κατόπιν η πατερική θεολογία συνδέσε οργανικά την εικαστική γλώσσα της εικόνας με τη θεολογική έκφραση της Εκκλησίας. Ο άγιος Μάξιμος έκανε λόγο για την εικόνα ως αντανάκλαση της αλήθειας του μέλλοντος της Βασιλείας, θεμελιώνοντας μιαν ολόκληρη εικονολογική οντολογία, όπως είδαμε παραπάνω, στη Θεία Ευχαριστία. Η αλήθεια των όντων δεν εξαρτάται από την ενεστώσα κατάστασή τους, αλλά από το πώς θα είναι στα έσχατα, ως «ΐδια θελήματα» του Θεού. Η ορθόδοξη εικονογραφία είναι, λοιπόν, η αναπαράσταση των όντων όπως θα είναι στο μέλλον, πέρα από τη φθορά και τον θάνατο, στην άκτιστη και άληκτη ζωή της Βασιλείας του Θεού. Η θεώρηση αυτή της ορθόδοξης εικονογραφίας θεμελιώνεται στην ευχαριστιακή εμπειρία της Εκκλησίας ως πρόγευση των εσχάτων και της Βασιλείας. Η ορθόδοξη εικόνα εκφράζει την εσχατολογική θεώρηση των όντων, όπως την βιώνει η Εκκλησία, «δι' έσόπτρου έν αίνιγματι», κυρίως στην ευχαριστιακή της εμπειρία ως εικόνα των εσχάτων, καθόσον στα έσχατα «τότε δέ πρόσωπον πρός πρόσωπον» (Α΄ Κορ. 12,13) θα πραγματοποιηθεί η πλήρης επίγνωση, θέα και αποκάλυψη της Βασιλείας. Η αλήθεια της εικόνας προέρχεται από την ευχαριστιακή αυτή πρόγευση και εμπειρία των εσχάτων. Η ορθόδοξη εκκλησιαστική τέχνη έδωσε μία σειρά λύσεων με το σχέδιο και με το φως, προκειμένου να εκφράσει τα εικονιζόμενα πρόσωπα του Χριστού και των αγίων με εσχατολογική έμφαση, δηλαδή, απελευθερωμένα από τη φθορά του χρόνου και της ιστορίας ως πρόσωπα μοναδικά και ανεπανάληπτα και, συνεπώς, ιστορικά και συνάμα υπερχρονικά και υπερβατικά. Τα πρόσωπα, αναδύμενα από το σκοτάδι της ανυπαρξίας και της φθοράς, φωτίζονται με ζωηρά και φωτεινά χρώματα. Το σκοτεινό υπόβαθρο σχεδόν εξαφανίζεται με την κεντρομόλο κυριαρχία του φωτός. Το φως αυτό δεν ακολουθεί τη φυσιοκρατική και ευθύγραμμη διάδοσή του με αποτέλεσμα τα εικονιζόμενα όντα να εμφανίζονται σχεδόν ελεύθερα από τη βαρύτητα, δηλαδή ως όντως υπαρκτά και μετά την ενδοιστορική και πρόσκαιρη ζωή τους. Έχει, λοιπόν, μεγάλη σημασία να αποδοθεί ορθόδοξα η εικόνα του Χριστού της Εκκλησίας, ο οποίος είναι «ό ών και ό ήν και ό έρχόμενος» (Απ. 1,4) και όχι ο Χριστός της αρειανικής ή νεστοριανικής ή μονοφυσιτιζουσας αντίληψης. Όπως ο Χριστός αναγνωριζόταν μετά την Ανάσταση «έν τή κλάσει τοῦ ἄρτου» (Λουκ. 24,35), έτσι και η εικόνα αναγνωρίζεται και ερμηνεύεται μέσα στην ευχαριστιακή κοινότητα της Εκκλησίας. Άλλωστε και η αρχική εμφάνιση της εικονογραφίας στις κατακόμβες υπήρξε ένας εικαστικός υπομνηματισμός της Ευχαριστίας που τελούνταν στους τάφους των μαρτύρων ως υπόμνηση της εσχατολογικής δόξας και πολιτογράφησης τους στη Βασιλεία του Θεού. Η εικόνα, λοιπόν, μετασηματίζει σε τέχνη εικαστική την αλήθεια της Εκκλησίας για τον Χριστό, ο οποίος είναι «τό φῶς τό άληθινόν, ό φωτίζει πάντα άνθρωπον έρχόμενον εις τόν κόσμον» (Ιω. 1,9) καθόσον «έν αύτῷ ζωή ήν, και ή ζωή ήν τό φῶς τῶν ανθρώπων και τό φῶς έν τῇ σκοτίᾳ φαίνει, και ή σκοτία αυτό οὐ κατέλαβεν» (Ιω. 4-5). Όπως το φως του Χριστού φωτίζει τα όντα, το φως στην εικόνα κάνει τα όντα να αναδύονται στην ύπαρξη «έν έτέρᾳ μορφῇ» (Μαρκ. 16,12), απελευθερωμένα από τα όρια και τους νόμους της φύσης που προσμετρούν τη φθορά και τον εν χρόνω αφανισμό τους. Μολοντί αυτό το εικαστικό φως δεν καταργεί την ιστορικότητα των προσώπων, εντούτοις την μεταμορφώνει εσχατολογικά, αποβάλλοντας κατά κάποιο τρόπο μονάχα τη φθορά τους. Τα πρόσωπα ιστορούνται σαφώς, όχι όπως είναι

μέσα στην ιστορία, αλλά όπως θα διασωθούν στα έσχατα της Βασιλείας. Εδώ συναντούμε σαφώς την εκπληκτική όσμωση θεολογίας και τέχνης. Όταν η τέχνη αντλεί από τη θεολογία και τη λειτουργική εμπειρία της Εκκλησίας μπορεί να σαρκώνει την αλήθεια της πίστης με εξαιρετική ρωμαλεότητα και όχι απλώς μιμούμενη στατικά και μονολιθικά τα πρότυπα του παρελθόντος. Βασική προϋπόθεση και εδώ δεν είναι η πιστή αντιγραφή του παρελθόντος, αλλά η εσχατολογική θεώρηση της αλήθειας των όντων, όπως την βιώνει και προγεύεται η Θεία Ευχαριστία ως εικόνα της Βασιλείας.

Ωστόσο, το κάλλος δεν είναι μία αίσθηση ή μία ιδέα, αλλά ένα πρόσωπο, το πρόσωπο του Χριστού. Δεν πρόκειται ακόμη για κάποια αισθητική θεωρία της ωραιότητας αλλά για προσωπική μετοχή και μέθεξη σε αυτή την ωραιότητα ως ενεργητική ενσωμάτωση στην ωραιότητα του Χριστού που μεταμορφώνει. Ο Χριστός με την ενανθρώπησή του, δηλαδή με τον Σταυρό και την Ανάστασή του αποκαλύπτει την Τριαδική ωραιότητα. «Ο έμὸς ἔρωσ ἐσταύρωται» λέγει ο Ιγνάτιος Αντιοχείας, ενώ ο Ιωάννης Χρυσόστομος θεωρεί τον Σταυρό του Χριστού «βασιλείας σύμβολον», γι' αυτό και αναφωνεί, «Διὰ τοῦτο δὲ αὐτὸν βασιλέα καλῶ, ἐπειδὴ βλέπω αὐτὸν σταυρούμενον· βασιλέως γάρ ἐστιν ὑπὲρ τῶν ἀρχομένων ἀποθνήσκειν» (Λόγος εἰς τὸν Σταυρόν, PG 49, 413). Και ο άγιος Μάξιμος βλέπει στον Χριστό τη σταυρωμένη και έμπονη κρίση κάθε εικόνας αυτού του κόσμου, το Αρχέτυπο κάθε μορφής. Δεν πρόκειται για μία υπερήφανη και νοερή μεταφυσική τελειότητα, αλλά για την αναστημένη ομορφιά που αποκαλύφθηκε με την ηθελημένη και εκούσια κένωση του Χριστού από τη θεϊκή του παντοδυναμία για να ζήσει ο κόσμος. Αν ο Χριστός είναι το κάλλος εν προσώπω, το Άγιο Πνεύμα, το οποίο πληροί την ανθρωπότητά του, είναι η *θεωρημένη* Βασιλεία της Ωραιότητας. Ως φορέας και δοτήρας του Τριαδικού κάλλους προς τα έξω, το τρίτο πρόσωπο της Αγίας Τριάδος αποκαλύπτεται ως Πνεύμα της Ωραιότητας κατεξοχήν. Το Άγιο Πνεύμα είναι η άμεση κατάκτηση της Ωραιότητας, γιατί μεταδίδει τη λάμψη της αγιότητας. Στη θεολογία της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως την εξέφρασε ο άγιος Γρηγόριος Παλαμάς, το Άγιο Πνεύμα εκφράζει τον δυναμισμό των ακτίστων ενεργειών ως ενδοτριαδική *περιχώρηση* της θείας ζωής, ως αγαπητική ενότητα μέσα στην προσωπική ετερότητα, ως κάλλος του Θεού. Στη θεολογία και στην τέχνη της εικονογραφίας το Πνεύμα της Ωραιότητας είναι ένα ποίημα χωρίς λόγους. Σε σχέση με τον Λόγο, το ευαγγέλιο του Αγίου Πνεύματος είναι οπτικό, θεωρητικό. Σε μια τέτοια προοπτική η Θεοτόκος, ως αρχέτυπο της γυναίκας, χαριτώνεται από το Άγιο Πνεύμα, για να σαρκώσει μέσα στην κτίση και στην ιστορία τον Θεάνθρωπο Χριστό. Στις αποκαλύψεις του το Πνεύμα είναι ο δάκτυλος του Θεού, ο οποίος σχεδιάζει την εικόνα του Όντος με το άκτιστο φως. Στην είσοδο της ανέκφραστης Σοφίας του Θεού στον κόσμο, που είναι ο Υιός του Πατρός, το Άγιο Πνεύμα παρακινεί να θεωρήσουμε την Ωραιότητα της αισθήσεως και την οικοδομεί σε κοσμικό ναό της Δόξας. Το Άγιο Πνεύμα μιλά μέσα στην ωραιότητα, όπως έχει μιλήσει στους προφήτες. Το Άγιο Πνεύμα είναι μία άμεση αντίληψη της ωραιότητας, η προφητική συνείδηση της υπαρκτικής αρμονίας, δηλαδή, της έμπρακτης αγάπης και της κοινωνίας με τον Χριστό. Μέσα στο Πνεύμα ο άνθρωπος ξαναβρίσκει την άμεση αυτογνωσία της ωραιότητας.

Η *θεωρητική* τέχνη τοποθετείται στο κέντρο της κοσμολογίας των Πατέρων: η θέα των αρχετύπων λόγων, των σκέψεων του Θεού στα όντα και στα πράγματα, δημιουργεί μια μεγαλοπρεπή οπτική θεολογία. Κατά τον άγιο Μάξιμο τον Ομολογητή, όπως ήδη επισημάναμε, η ολοκλήρωση της αρχικής ωραιότητας στο τέλειο Κάλλος προκύπτει στο τέλος, στα έσχατα της ιστορίας, και λαμβάνει το όνομα της Βασιλείας. Η αλήθεια των όντων δεν βρίσκεται στην αρχή τους, σε αυτό που ήταν αλλά σε αυτό που *θα είναι*. Ο θεολόγος,

όπως άλλωστε και ο εικονογράφος, είναι ο θεατής και προφήτης αυτής της εσχατολογικής ολοκλήρωσης της δημιουργίας. Η φυσική ωραιότητα δεν απεμπολείται ούτε ασφαλώς απορρίπτεται στην Ορθόδοξη Παράδοση. Μολονότι εκλαμβάνεται ως πραγματική, εντούτοις θεωρείται εύθραυστη. Το κάλλος του κόσμου δεν είναι απλά και μόνο ένα κάλλος «αισθητικό», δηλαδή υποκειμενική εντύπωση που την προκαλεί η τέρψη των ατομικών αισθήσεων. Πρόκειται μάλλον για τη φανέρωση μιας προσωπικής εξωκοσμικής ενέργειας, για τον λόγο μιας προσωπικής μοναδικότητας, που προϋποθέτει και φανερώνει στον άνθρωπο μία προσωπική δημιουργική παρουσία. Ο άνθρωπος ως άλλος *μικρόκοσμος* καλείται να εκφράσει και να καλλιεργήσει αισθητικά το φυσικό κάλλος της κτίσεως. Η φύση αναμένει στενάζοντας να σωθεί η ωραιότητά της με τον άνθρωπο που γίνεται άγιος. Ένα παρόμοιο έργο είναι εσχατολογικό, είναι τέχνη που συγγενεύει με την αποκαλυπτική θέα των εσχάτων πραγμάτων, με την αστραπιαία θέα της εικόνας.

Ο αληθινός κόσμος είναι ο μεταμορφωμένος κόσμος που ξαναβρίσκει την πρωταρχική του διαφάνειά γύρω από διαφανείς ανθρώπους σε σχέση με τον Θεό και κυρίως γύρω από τον Θεάνθρωπο Χριστό. Ο Νικόλαος Καβάσιλας αλλά και η καλλιτεχνική αναγέννηση των Παλαιολόγων εξέφρασαν την ίδια με τον άγιο Γρηγόριο Παλαμά πνευματικότητα του ΙΔ΄ αι. Στην πρώτη περίπτωση έχουμε μία *λειτουργική εσχατολογία*, όπου η μέλλουσα ζωή αναμινύεται με την παρούσα, ο Ήλιος της δόξας και ο άρτος των αγγέλων συγκαταβαίνει στους ανθρώπους, ο Θεός ως αληθινός εραστής δημιουργεί το σύμπαν και την ωραιότητα, ενσαρκώνεται και πεθαίνει από αγάπη, *Θεός εν μέσω θεών, ωραίος ωραίου κορυφαίος χορού*, έλκει στον εαυτό του όλα τα δημιουργήματα, που σχηματίζουν ένα στέμμα γύρω από την υπέρτατη ωραιότητα (Νικολάου Καβάσιλα, *Εν Χριστώ ζωή Δ*, 51). Στη ρωμαλέα έκφραση της τέχνης των Παλαιολόγων το φως του Χριστού δοξάζει τα σώματα των αγίων, αντανακλώντας τη θεϊκή ωραιότητα προς σύμπασα τη δημιουργία. Το νόημα της μεταμόρφωσης του σώματος αποκαλύπτει την πρόσληψη και μεταμόρφωση της κτιστής δημιουργίας, φανερώνει τις πολιτισμικές διαστάσεις του μυστηριακού και ησυχαστικού ανθρωπισμού. Εν τέλει, πρόκειται για την πολύ συγκεκριμένη κοινωνία της κτιστής φύσεως ολόκληρου του ανθρώπου με την άκτιστη των θείων ενεργειών. Είναι το μυστήριο της ογδόης ημέρας, η οποία εγκαινιάζεται στα μυστήρια και κατά πρόληψη αντανακλάται στην εμπειρία των αγίων.

Ωστόσο, η δοξαστική αυτή μεταμόρφωση του κτιστού είναι το περιεχόμενο της προσωπικής συνάντησης με τον Εσταυρωμένο και Αναστάντα. Ο εν Χριστώ κόσμος είναι ναός του Αγίου Πνεύματος, που σημαίνει μεταμόρφωση του σώματος του Χριστού και, συνεπώς, ολόκληρης της δημιουργίας δια του θείου προσώπου, το οποίο στην πληρότητά του δίχως όρια ενσωματώνει «ενυποστάτως» όλην την ανθρωπότητα, μέχρι τα απώτατα βάθη της «ύλης». Έτσι, η ύλη, αυτό το συμπυκνωμένο κτιστό φως, ξαναγίνεται διαφανές στο άκτιστο Φως. Είναι το «σώμα πνευματικόν» του Αναστάντος που περιλαμβάνει ευχαριστιακά τους *λόγους των όντων* και των πραγμάτων. Η μετοχή του Αγίου Πνεύματος από τον άνθρωπο και κατ' επέκταση από την κτίση είναι ένα ασκητικό κατόρθωμα. Πρόκειται για μία εσχατολογική αντινομία όπου εγγράφεται ο Σταυρός. Από το ένα μέρος, η μεταμόρφωση της ζωής και της δημιουργίας εν Αγίω Πνεύματι, η συνεχής δημιουργική προσπάθεια να γίνει ο πολιτισμός εικόνα της Βασιλείας. Από το άλλο μέρος, η θυσιαστική άσκηση του μοναχού και του μάρτυρα, που αρνείται οποιαδήποτε διαμεσολάβηση και διά του τρόπου αυτού ενοποιεί τον ουρανό με τη γη. Στο κέντρο του Σταυρού τίθεται μια χαρισματική θεωρία, η οποία επιδαψιλεύει στην κτίση ζωή, δικαιοσύνη και ομορφιά. Πρόκειται για μία θεωρία όχι ενάντια

στον κόσμο, αλλά διαμέσου του κόσμου, για τη μεταμόρφωση του κόσμου. Τη θεώρηση αυτή κατά την οποία ο άγιος ακτινοβολεί από τη θεία ωραιότητα, η ορθόδοξη ασκητική παράδοση ονόμασε *φιλοκαλία* ως αγάπη του ωραίου. Ο άνθρωπος γίνεται ποιητής της ακτινοβολίας του Θεού. Πρόκειται για μία έξοδο της εκκλησιαστικής κοινότητας προς τον κόσμο και τον πολιτισμό, για την εφαρμογή στην πράξη της ευχαριστίας μετά την Ευχαριστία, για έναν γόνιμο διάλογο με τον κόσμο με σκοπό την πρόσληψη και μεταμόρφωση της ζωής ολόκληρης της δημιουργίας.

Κείμενα

Μαρκ. 1,14-15:

«Μετά δὲ τὸ παραδοθῆναι Ἰωάννην ἦλθεν ὁ Ἰησοῦς εἰς τὴν Γαλιλαίαν κηρύσσων τὸ εὐαγγέλιον τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ λέγων ὅτι πεπλήρωται ὁ καιρὸς καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ· μετανοεῖτε καὶ πιστεύετε ἐν τῷ εὐαγγελίῳ».

Ματθ. 4, 17:

«...μετανοεῖτε· ἤγγικε γάρ ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν».

Ματθ. 6, 33:

«Ζητεῖτε πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην Αὐτοῦ».

Ματθ. 12,28:

«εἰ δὲ ἐγὼ ἐν Πνεύματι Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια, ἄρα ἔφθασεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ».

Ἰωάν. 18, 36:

«ἡ βασιλεία ἡ ἐμὴ οὐκ ἔστιν ἐκ τοῦ κόσμου τούτου».

Λουκ. 11,20:

«εἰ δὲ ἐν δακτύλῳ Θεοῦ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια, ἄρα ἔφθασεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ».

Β Κορ. 6,2:

«ἰδοὺ νῦν καιρὸς εὐπρόσδεκτος, ἰδοὺ νῦν ἡμέρα σωτηρίας».

Γαλ. 4,4:

«ἦλθε το πλήρωμα του χρόνου».

Μαρκ. 1,5:

«πεπλήρωται ο καιρὸς καὶ ἤγγικεν ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ».

Γαλ. 6,10:

« Ἔρα οὖν ὡς καιρὸν ἔχομεν, ἐργαζώμεθα τὸ ἀγαθὸν πρὸς πάντας, μάλιστα δὲ πρὸς τοὺς οἰκείους τῆς πίστεως»

Ματθ. 10, 7-8:

«Πορευόμενοι δὲ κηρύσσετε λέγοντες ὅτι ἤγγικεν ἡ βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Ἀσθενοῦντας θεραπεύετε, λεπρούς καθαρίζετε, νεκρούς ἐγείρετε, δαιμόνια ἐκβάλλετε· δωρεάν ἐλάβετε, δωρεάν δότε».

Ματθ. 6, 33:

«Ζητεῖτε δὲ πρῶτον τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν δικαιοσύνην αὐτοῦ καὶ ταῦτα πάντα προστεθήσεται ὑμῖν».

Ματθ. 7, 21:

«οὐ πᾶς ὁ λέγων μοι Κύριε, Κύριε, εἰσελεύσεται εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν, ἀλλ' ὁ ποιῶν τὸ θέλημα τοῦ Πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς».

Διδαχὴ των 12 Αποστόλων, Χ, 5:

«Μνήσθητι, Κύριε, τῆς ἐκκλησίας σου τοῦ ρύσασθαι αὐτὴν ἀπὸ παντός πονηροῦ καὶ τελειῶσαι αὐτὴν ἐν τῇ ἀγάπῃ σου καὶ σύναξον αὐτὴν ἀπὸ τῶν τεσσάρων ἀνέμων, τὴν ἀγιασθεῖσαν, εἰς τὴν σὴν βασιλείαν ἣν ἠτοιμάσας αὐτῇ».

Ματθ. 25,31-46:

«Ὅταν δὲ ἔλθῃ ὁ υἱὸς τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῇ δόξῃ αὐτοῦ καὶ πάντες οἱ ἅγιοι ἄγγελοι μετ' αὐτοῦ, τότε καθίσει ἐπὶ θρόνου δόξης αὐτοῦ, καὶ συναχθήσεται ἔμπροσθεν αὐτοῦ πάντα τὰ ἔθνη, καὶ ἀφοριεῖ αὐτοὺς ἀπ' ἀλλήλων ὡσπερ ὁ ποιμὴν ἀφορίζει τὰ πρόβατα ἀπὸ τῶν ἐρίφων, καὶ στήσει τὰ μὲν πρόβατα ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ, τὰ δὲ ἐρίφια ἐξ εὐωνύμων. Τότε ἐρεῖ ὁ βασιλεὺς τοῖς ἐκ δεξιῶν αὐτοῦ· δεῦτε οἱ εὐλογημένοι τοῦ πατρὸς μου, κληρονομήσατε τὴν ἠτοιμασμένην ὑμῖν βασιλείαν ἀπὸ καταβολῆς κόσμου. ἐπεινάσα γάρ, καὶ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψησα, καὶ ἐποτίσατέ με, ξένος ἦμην, καὶ συνηγάγετέ με, γυμνός, καὶ περιεβάλετέ με, ἡσθένησα, καὶ ἐπεσκέψασθέ με, ἐν φυλακῇ ἦμην, καὶ ἦλθετε πρὸς με. Τότε ἀποκριθήσονται αὐτῷ οἱ δίκαιοι λέγοντες· κύριε, πότε σε εἶδομεν πεινῶντα καὶ ἐθρέψαμεν, ἢ διψῶντα καὶ ἐποτίσαμεν; Πότε δὲ σε εἶδομεν ξένον καὶ συνηγάγομεν, ἢ γυμνὸν καὶ περιεβάλομεν; Πότε δὲ σε εἶδομεν ἀσθενῆ ἢ ἐν φυλακῇ, καὶ ἦλθομεν πρὸς σε; Καὶ ἀποκριθεὶς ὁ βασιλεὺς ἐρεῖ αὐτοῖς· ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐφ' ὅσον ἐποιήσατε ἐνὶ τούτων τῶν ἀδελφῶν μου τῶν ἐλαχίστων, ἐμοὶ ἐποιήσατε. Τότε ἐρεῖ καὶ τοῖς ἐξ εὐωνύμων· πορεύεσθε ἀπ' ἐμοῦ οἱ κατηραμένοι εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον τὸ ἠτοιμασμένον τῷ διαβόλῳ καὶ τοῖς ἀγγέλοις αὐτοῦ. ἐπεινάσα γάρ, καὶ οὐκ ἐδώκατέ μοι φαγεῖν, ἐδίψησα, καὶ οὐκ ἐποτίσατέ με, ξένος ἦμην, καὶ οὐ συνηγάγετέ με, γυμνός, καὶ οὐ περιεβάλετέ με, ἀσθενῆ καὶ ἐν φυλακῇ, καὶ οὐκ ἐπεσκέψασθέ με. Τότε ἀποκριθήσονται αὐτῷ καὶ αὐτοὶ λέγοντες· κύριε, πότε σε εἶδομεν πεινῶντα ἢ διψῶντα ἢ ξένον ἢ γυμνὸν ἢ ἀσθενῆ ἢ ἐν φυλακῇ, καὶ οὐ διηκονήσαμεν σοι; Τότε ἀποκριθήσεται αὐτοῖς λέγων· ἀμὴν λέγω ὑμῖν, ἐφ' ὅσον οὐκ ἐποιήσατε ἐνὶ τούτων τῶν ἐλαχίστων, οὐδὲ ἐμοὶ ἐποιήσατε. Καὶ ἀπελεύσονται οὗτοι εἰς κόλασιν αἰώνιον, οἱ δὲ δίκαιοι εἰς ζωὴν αἰώνιον».

Β Πε. 3,10-13:

«Ἦξει δὲ ἡ ἡμέρα Κυρίου ὡς κλέπτῃς ἐν νυκτί, ἐν ᾗ οὐρανοὶ ῥοιζηδὸν παρελεύσονται, στοιχεῖα δὲ καυσούμενα λυθήσονται, καὶ γῆ καὶ τὰ ἐν αὐτῇ ἔργα κατακαήσεται. Τούτων οὖν πάντων λυομένων ποταποὺς δεῖ ὑπάρχειν ὑμᾶς ἐν ἀγίαις ἀναστροφαῖς καὶ εὐσεβείαις, προσδοκῶντας καὶ σπεύδοντας τὴν παρουσίαν τῆς τοῦ Θεοῦ ἡμέρας, δι' ἣν οὐρανοὶ πυρούμενοι λυθήσονται καὶ στοιχεῖα καυσούμενα τήκεται! καινοὺς δὲ οὐρανοὺς καὶ γῆν καινὴν κατὰ τὸ ἐπάγγελμα αὐτοῦ προσδοκῶμεν, ἐν οἷς δικαιοσύνη κατοικεῖ».

Αποκ. 1,10-11:

«ἐγενόμην ἐν πνεύματι ἐν τῇ κυριακῇ ἡμέρᾳ, καὶ ἤκουσα φωνὴν ὀπίσω μου μεγάλην ὡς σάλπιγγος λεγούσης· ὁ βλέπεις γράψον εἰς βιβλίον καὶ πέμψον ταῖς ἑπτὰ ἐκκλησίαις, εἰς Ἐφεσον καὶ εἰς Σμύρναν καὶ εἰς Πέργαμον καὶ εἰς Θυάτειρα καὶ εἰς Σάρδεις καὶ εἰς Φιλαδέλφειαν καὶ εἰς Λαοδίκειαν».

Α Κορ. 11,26:

«ὡςὰκις γὰρ ἂν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον τοῦτο πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρις οὗ ἂν ἔλθῃ».

Αποκ. 1,4-8:

«Ἰωάννης ταῖς ἑπτὰ ἐκκλησίαις ταῖς ἐν τῇ Ἀσίᾳ· χάρις ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ Θεοῦ, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, καὶ ἀπὸ τῶν ἑπτὰ πνευμάτων, ἃ ἐνώπιον τοῦ θρόνου αὐτοῦ, καὶ ἀπὸ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ μάρτυς ὁ πιστός, ὁ πρωτότοκος τῶν νεκρῶν καὶ ὁ ἄρχων τῶν βασιλέων τῆς γῆς. τῷ ἀγαπῶντι ἡμᾶς καὶ λούσαντι ἡμᾶς ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν ἐν τῷ αἵματι αὐτοῦ, καὶ ἐποίησεν ἡμᾶς βασιλείαν, ἱερεῖς τῷ Θεῷ καὶ πατρὶ αὐτοῦ, αὐτῷ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων· ἀμήν. Ἴδου ἔρχεται μετὰ τῶν νεφελῶν, καὶ ὄψεται αὐτὸν πᾶς ὀφθαλμὸς καὶ οἴτινες αὐτὸν ἐξεκέντησαν, καὶ κόψονται ἐπ' αὐτὸν πᾶσαι αἱ φυλαὶ τῆς γῆς. ναί, ἀμήν. Ἐγὼ εἶμι τὸ Α καὶ τὸ Ω, λέγει Κύριος ὁ Θεός, ὁ ὢν καὶ ὁ ἦν καὶ ὁ ἐρχόμενος, ὁ παντοκράτωρ».

Ιω. 6,54:

«ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον, καὶ ἐγὼ ἀναστήσω αὐτὸν ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ».

Λουκ. 22,14-18:

«Καὶ ὅτε ἐγένετο ἡ ὥρα, ἀνέπεσε, καὶ οἱ δώδεκα ἀπόστολοι σὺν αὐτῷ. καὶ εἶπε πρὸς αὐτούς. ἐπιθυμία ἐπεθύμησα τοῦτο τὸ πάσχα φαγεῖν μεθ' ὑμῶν πρὸ τοῦ με παθεῖν· ἐγὼ γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐκέτι οὐ μὴ φάγω ἐξ αὐτοῦ ἕως ὅτου πληρωθῇ ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Θεοῦ. καὶ δεξιόμενος τὸ ποτήριον εὐχαριστήσας εἶπε· λάβετε τοῦτο καὶ διαμερίσατε ἑαυτοῖς· λέγω γὰρ ὑμῖν ὅτι οὐ μὴ πῖω ἀπὸ τοῦ γενήματος τῆς ἀμπέλου ἕως ὅτου ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἔλθῃ».

Αποκ. 1,17-18:

«Καὶ ὅτε εἶδον αὐτόν, ἔπεσα πρὸς τοὺς πόδας αὐτοῦ ὡς νεκρός, καὶ ἔθηκε τὴν δεξιὰν αὐτοῦ χεῖρα ἐπ' ἐμέ λέγων· μὴ φοβοῦ· ἐγὼ εἰμι ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος καὶ ὁ ζῶν, καὶ ἐγενόμην νεκρός, καὶ ἰδοὺ ζῶν εἰμι εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων, καὶ ἔχω τὰς κλεῖς τοῦ θανάτου καὶ τοῦ ᾄδου».

Αποκ. 2,7:

«Ὁ ἔχων οὖς ἀκουσάτω τί τὸ Πνεῦμα λέγει ταῖς ἐκκλησίαις. Τῷ νικῶντι δώσω αὐτῷ φαγεῖν ἐκ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, ὃ ἔστιν ἐν τῷ παραδείσῳ τοῦ Θεοῦ μου».

Αποκ. 21,1-8:

«Καὶ εἶδον οὐρανὸν καινὸν καὶ γῆν καινὴν· ὁ γὰρ πρῶτος οὐρανὸς καὶ ἡ πρώτη γῆ ἀπῆλθον, καὶ ἡ θάλασσα οὐκ ἔστιν ἔτι. καὶ τὴν πόλιν τὴν ἁγίαν Ἰερουσαλὴμ καινὴν εἶδον καταβαίνουσαν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἀπὸ τοῦ Θεοῦ, ἡτοιμασμένην ὡς νύμφην κεκοσμημένην τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς. καὶ ἤκουσα φωνῆς μεγάλης ἐκ τοῦ οὐρανοῦ λεγούσης· ἰδοὺ ἡ σκηνὴ τοῦ Θεοῦ μετὰ τῶν ἀνθρώπων, καὶ σκηνώσει μετ' αὐτῶν, καὶ αὐτοὶ λαὸς αὐτοῦ ἔσονται, καὶ αὐτὸς ὁ Θεὸς μετ' αὐτῶν ἔσται, καὶ ἐξαλείψει ἀπ' αὐτῶν ὁ Θεὸς πᾶν δάκρυον ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτῶν, καὶ ὁ θάνατος οὐκ ἔσται ἔτι, οὔτε πένθος οὔτε κραυγὴ οὔτε πόνος οὐκ ἔσται ἔτι· ὅτι τὰ πρῶτα ἀπῆλθον. Καὶ εἶπεν ὁ καθήμενος ἐπὶ τῷ θρόνῳ· ἰδοὺ καινὰ ποιῶ πάντα. καὶ λέγει μοι· γράψον, ὅτι οὗτοι οἱ λόγοι πιστοὶ καὶ ἀληθινοὶ εἰσι. καὶ εἶπέ μοι· γέγονεν. ἐγὼ τὸ Α καὶ τὸ Ω, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος. ἐγὼ τῷ διψῶντι δώσω ἐκ τῆς πηγῆς τοῦ ὕδατος τῆς ζωῆς δωρεάν. ὁ νικῶν, ἔσται αὐτῷ ταῦτα, καὶ ἔσομαι αὐτῷ Θεὸς καὶ αὐτὸς ἔσται μοι υἱός. τοῖς δὲ δειλοῖς καὶ ἀπίστοις καὶ ἐβδελυγμένοις καὶ φονεῦσι καὶ πόρνοις καὶ φαρμακοῖς καὶ εἰδωλολάτραις καὶ πᾶσι τοῖς ψευδέσι τὸ μέρος αὐτῶν ἐν τῇ λίμνῃ τῇ καιομένῃ ἐν πυρὶ καὶ θείῳ, ὃ ἔστιν ὁ θάνατος ὁ δεύτερος».

Αποκ. 22,1-5:

«Καὶ ἔδειξέ μοι ποταμὸν ὕδατος ζωῆς λαμπρὸν ὡς κρύσταλλον, ἐκπορευόμενον ἐκ τοῦ θρόνου τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου. ἐν μέσῳ τῆς πλατείας αὐτῆς καὶ τοῦ ποταμοῦ ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν ξύλον ζωῆς, ποιοῦν καρπούς δώδεκα, κατὰ μῆνα ἕκαστον ἀποδιδούν τὸν καρπὸν αὐτοῦ, καὶ τὰ φύλλα τοῦ ξύλου εἰς θεραπείαν τῶν ἐθνῶν. καὶ πᾶν κατάθεμα οὐκ ἔσται ἔτι· καὶ ὁ θρόνος τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ ἀρνίου ἐν αὐτῇ ἔσται, καὶ οἱ δοῦλοι αὐτοῦ λατρεύσουσιν αὐτῷ καὶ ὄψονται τὸ πρόσωπον αὐτοῦ, καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐπὶ τῶν μετώπων αὐτῶν. καὶ νύξ οὐκ ἔσται ἔτι, καὶ οὐ χρεια λύχνου καὶ φωτὸς ἡλίου, ὅτι Κύριος ὁ Θεὸς φωτιεῖ αὐτούς, καὶ βασιλεύσουσιν εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων».

Αποκ. 22,12-17:

«Ἴδου ἔρχομαι ταχύ, καὶ ὁ μισθός μου μετ' ἐμοῦ, ἀποδοῦναι ἑκάστῳ ὡς τὸ ἔργον ἔσται αὐτοῦ. ἐγὼ τὸ Α καὶ τὸ Ω, ὁ πρῶτος καὶ ὁ ἔσχατος, ἀρχὴ καὶ τέλος. Μακάριοι οἱ ποιοῦντες τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, ἵνα ἔσται ἡ ἐξουσία αὐτῶν ἐπὶ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς, καὶ τοῖς πυλῶσιν εἰσέλθωσιν εἰς τὴν πόλιν. ἔξω οἱ κύνες καὶ οἱ φαρμακοὶ καὶ οἱ πόρνοι καὶ οἱ φονεῖς καὶ οἱ εἰδωλολάτραι καὶ πᾶς ὁ φιλῶν καὶ ποιῶν ψεῦδος. Ἐγὼ Ἰησοῦς ἔπεμψα τὸν ἄγγελόν μου μαρτυρῆσαι ὑμῖν ταῦτα ἐπὶ ταῖς ἐκκλησίαις. ἐγὼ εἰμι ἡ ῥίζα καὶ τὸ γένος Δαυὶδ, ὁ ἀστὴρ ὁ λαμπρὸς ὁ πρωϊνός. Καὶ τὸ Πνεῦμα καὶ ἡ νύμφη λέγουσιν· ἔρχου. καὶ ὁ ἀκούων εἰπάτω· ἔρχου. καὶ ὁ διψῶν ἐρχέσθω, καὶ ὁ θέλων λαβέτω ὕδωρ ζωῆς δωρεάν».

Α Θεσ. 4,13-18:

«Οὐ θέλομεν δὲ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, περὶ τῶν κεκοιμημένων, ἵνα μὴ λυπηθῆτε καθὼς καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ ἔχοντες ἐλπίδα. εἰ γὰρ πιστεύομεν ὅτι Ἰησοῦς ἀπέθανε καὶ ἀνέστη, οὕτω καὶ ὁ Θεὸς τοὺς κοιμηθέντας διὰ τοῦ Ἰησοῦ ἄξει σὺν αὐτῷ. τοῦτο γὰρ ὑμῖν λέγομεν ἐν λόγῳ Κυρίου, ὅτι ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι εἰς τὴν παρουσίαν τοῦ Κυρίου οὐ μὴ φθάσωμεν τοὺς κοιμηθέντας· ὅτι αὐτὸς ὁ Κύριος ἐν κελεύσματι, ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου καὶ ἐν σάλπιγγι Θεοῦ καταβήσεται ἀπ' οὐρανοῦ, καὶ οἱ νεκροὶ ἐν Χριστῷ ἀναστήσονται πρῶτον, ἔπειτα ἡμεῖς οἱ ζῶντες οἱ περιλειπόμενοι ἅμα σὺν αὐτοῖς ἀρπαγησόμεθα ἐν νεφέλαις εἰς ἀπάντησιν τοῦ Κυρίου εἰς ἀέρα, καὶ οὕτω πάντοτε σὺν Κυρίῳ ἐσόμεθα. Ὡστε παρακαλεῖτε ἀλλήλους ἐν τοῖς λόγοις τούτοις».

Νικολάου Καβάσιλα, Περί της εν Χριστῷ ζωῆς Β:

(53.) «Ἔστι τοίνυν ἐκεῖνο περὶ τούτων εἰπεῖν. Ἡ ἀνάστασις φύσεώς ἐστιν ἐπανόρθωσις· τὰ δὲ τοιαῦτα προῖκα δίδωσιν ὁ Θεός—ὡσπερ γὰρ πλάττει μηδὲ βουλομένους, οὕτως ἀναπλάττει μηδὲν προεισηνεγκόντας. Ἡ δὲ βασιλεία ἐκείνη καὶ ἡ τοῦ Θεοῦ θεωρία καὶ τὸ συνεῖναι Χριστῷ τρυφή ἐστὶ τῆς θελήσεως· διὰ τοῦτο τοῖς θελήσασιν καὶ ἡγαπηκόσιν καὶ ποθήσασιν ἕξεσι μόνοις· τούτους μὲν γὰρ καὶ τρυφᾶν ἀκόλουθόν ἐστι τῶν ποθουμένων παρόντων, τὸν δὲ μὴ βουληθέντα ἀμήχανον. Πῶς γὰρ ἂν καὶ τρυφᾶν δύναίτο καὶ χαίρειν παρόντων, ὧν οὐκ ἔλαβε πόθον ἀπόντων; ἐπεὶ μηδὲ ἐπιθυμῆσαι τῆς καὶ τῆς ἀνάστασις δύναίτο· ἂν καὶ ζητῆσαι τυχεῖν, ὅτι οὐχ ὄρᾳ τὸ κάλλος ἐκεῖνο, καὶ ὁ φησὶν ὁ Κύριος· «Οὐ δύναται λαβεῖν, ὅτι οὐ θεωρεῖ αὐτὸ οὐδὲ γινώσκει αὐτό», τυφλὸς ἐντεῦθεν εἰς τὸν βίον ἐκπεσῶν ἐκεῖνον καὶ πάσης τυφλὸς ἐντεῦθεν εἰς τὸν βίον ἐκπεσῶν ἐκεῖνον καὶ πάσης αἰσθήσεως καὶ δυνάμεως ἀπεστερημένος, δι' ὧν ἕξεσι καὶ γνῶναι τὸν Σωτῆρα καὶ θελῆσαι συνεῖναι καὶ δυνηθῆναι».

(56.) «Ἐτι δὲ δι' ἐκεῖνον τὸν λόγον· ἐπεὶ γὰρ μόνος ἔλυσεν ὁ Κύριος τὴν μὲν φύσιν τῆς φθορᾶς, τὴν δὲ γνώμην τῆς ἀμαρτίας, τὸ μὲν «πρωτότοκος γενόμενος τῶν νεκρῶν», τὸ δὲ «πρόδρομος ὑπὲρ ἡμῶν εἰσελθὼν εἰς τὰ Ἅγια τῶν Ἁγίων», ἅτε τὴν ἀμαρτίαν ἀποκτείνας καὶ τὸν Θεὸν ἡμῖν διαλλάξας καὶ «τὸ μεσότοιχον καταλύσας» καὶ ὑπὲρ ἡμῶν διαλλάξας καὶ «τὸ μεσότοιχον καταλύσας» καὶ ὑπὲρ ἡμῶν ἑαυτὸν αὐτὸς ἀγιάσας, ἵνα καὶ ἡμεῖς ὦμεν «ἡγιασμένοι ἐν ἀληθείᾳ»· φανερόν ἐστι μόνοι λύοιντο ἂν εἰκότως καὶ τῆς φθορᾶς καὶ τῆς ἀμαρτίας, οἱ καὶ θελήσεως αὐτῷ καὶ φύσεως μετασχόντες· τὸ μὲν ὡς ἄνθρωποι, τὸ δὲ ὡς «ἡγαπηκότες τὴν ἐπιφάνειαν αὐτοῦ» καὶ τὸ πάθος καὶ τοῖς προστάγμασι πεισθέντες καὶ θελήσαντες ἅπερ ἐκεῖνος».

(57.) «Οἱ δὲ τὸ μὲν εἶχον, τὸ δὲ οὐκ ἐδέξαντο, καὶ τὸ μὲν ἀνθρώποις εἶναι σφισὶ συνέβη, πιστεύειν δὲ τῷ Σωτῆρι τὴν σωτηρίαν καὶ κοινωνεῖν τῷ ἀγαθῷ τῆς γνώμης οὐκέτι, τούτους τῆς μὲν ἀφέσεως τῶν ἀμαρτιῶν καὶ τῶν ἐπὶ δικαιοσύνη στεφάνων ἐκίπτειν ἀκόλουθόν ἐστι, τῇ γνώμῃ διίσταμένους· λυθῆναι δὲ τὴν ἐτέραν ἐλευθερίαν καὶ ἀναστήναι τῆς φύσεως τῆς αὐτῆς ὡς ἀνθρώπων τῷ Χριστῷ γενομένους, οὐδὲν κωλύει. Τὸ γὰρ βάπτισμα τῆς ἐν Χριστῷ μακαρίας ζωῆς αἰτίον ἐστὶ μόνον, οὐ τῆς ζωῆς· ἀπλῶς γὰρ τὴν ἀθάνατον ζωὴν, τὸν Χριστὸν τεθνήσκειν καὶ ἀναβῖναι πᾶσι παρέσχεν ὁμοίως. Διὰ τοῦτο ἡ μὲν ἀνάστασις καινὸν ἐστὶ δῶρον πᾶσιν ἀνθρώποις, ἄφεις δὲ ἀμαρτιῶν καὶ οἱ ἐν οὐρανοῖς στέφανοι καὶ ἡ βασιλεία, ἐκείνων γίνεται μόνων, οἷς ὑπῆρξε προεισηνεγκαι τὴν ὀφειλομένην συντέλειαν, οἱ τάττουσιν ἑαυτοὺς ἐνθύνοντες, ὡς ἐστὶν οἰκείως ἔχειν πρὸς τὸν βίον ἐκεῖνον καὶ τὸν νυμφίον· γεννώμενοι μὲν καινῶς, ὅτι καινὸς ἐκεῖνος Ἀδάμ, κάλλει δὲ λάμποντες καὶ τὴν ὥραν σώζοντες, ἦν αὐτοῖς ἐνεποίησε τὸ λουτρόν, ὅτι «ὠραῖος κάλλει παρὰ τοὺς υἱοὺς τῶν ἀνθρώπων», καὶ τὴν μὲν κεφαλὴν ἐστῶσαν ἔχοντες οἷαι τῶν ὀλυμπιονικῶν ὅτι στέφανός ἐστιν, ὧτα δὲ ὅτι Λόγος, ὀφθαλμοὺς δὲ ὅτι ἥλιος, ὄσφρησιν δὲ ὅτι καὶ μύρον ἐστὶν ὁ νυμφίος καὶ «μύρον ἐκκενωθέν», σεμνοὶ δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἱματίων διὰ τὸν γάμον. Εἶεν».

Μαξίμου Ομολογητοῦ, Προς Θαλάσσιον 60, PG 90,621, 624:

«Τοῦτό ἐστι τὸ μακάριον, δι' ὃ τὰ πάντα συνέστησαν, τέλος. Τοῦτό ἐστι ὁ τῆς ἀρχῆς τῶν ὄντων προεπινοούμενος θεῖος σκοπός, ὃν ὀρίζοντες εἶναι φάμεν, προεπινοούμενον τέλος, οὐ ἕνεκα μὲν πάντα, αὐτὸ δὲ οὐδενὸς ἕνεκα. Πρὸς τοῦτο τὸ τέλος ἀφορῶν, τὰς τῶν ὄντων ὁ Θεὸς παρήγαγεν οὐσίας. Τοῦτο κυρίως ἐστὶ τὸ τῆς προνοίας καὶ τῶν προνοουμένων, πέρας. Καθ' ὃ εἰς τὸν Θεόν, ἢ τῶν ὑπ' αὐτοῦ πεποιημένων ἐστὶν ἀνακεφαλαίωσις. Τοῦτό ἐστι τὸ πάντας συγγράφον τοὺς αἰῶνας, καὶ τὴν ὑπεράπειρον καὶ ἀπειράκις ἀπείρως προϋπάρχουσαν τῶν αἰώνων μεγάλην τοῦ Θεοῦ βουλήν ἐκφαίνον μυστήριον. Ἦς γέγονεν ἄγγελος αὐτὸς ὁ κατ' οὐσίαν τοῦ Θεοῦ λόγος γενόμενος ἄνθρωπος. Καὶ αὐτόν, εἰ θέμις εἰπεῖν, τὸν ἐνδόξατον πυθμένα τῆς Πατρικῆς ἀγαθότητος φανερόν καταστήσας, καὶ τὸ τέλος ἐν αὐτῷ δεῖξας, δι' ὃ τὴν πρὸς τὸ εἶναι σαφῶς ἀρχὴν ἔλαβον τὰ πεποιημένα. Διὰ γὰρ τὸν Χριστόν, ἤγουν τὸ κατὰ Χριστόν μυστήριον, πάντες οἱ αἰῶνες, καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς τοῖς αἰῶσιν, ἐν Χριστῷ τὴν ἀρχὴν τοῦ εἶναι καὶ τὸ τέλος εἰλήφασιν. Ἐνωσις γὰρ προὑπενοήθη τῶν αἰώνων, ὄρου καὶ

ἀοριστίας, καὶ μέτρου καὶ ἀμετρίας, καὶ πέρατος καὶ ἀπειρίας, καὶ κτίστου καὶ κτίσεως, καὶ στάσεως καὶ κινήσεως. Ἦτις ἐν Χριστῷ ἐπ' ἐσχάτων τῶν χρόνων φανερωθέντι γέγονε».

Μαξίμου Ομολογητοῦ, Μυσταγωγία Η'-Ι', ΙΔ'-ΚΑ':

Η. «Τίνων εἰσὶ σύμβολα ἢ τε πρώτη τῆς ἀγίας συνάξεως εἴσοδος καὶ τὰ μετ' αὐτὴν τελούμενα Ἦκει δὲ λοιπὸν ὁ λόγος ἡμῖν κατὰ τὴν σύντομον ἔκθεσιν τῶν εἰρημένων περὶ τῆς ἀγίας Ἐκκλησίας θεωριῶν παρὰ τοῦ μακαρίου γέροντος, συντομωτέραν καὶ τὴν περὶ τῆς ἀγίας τῆς Ἐκκλησίας συνάξεως διήγησιν, ὡς οἶόν τε, ποιησόμενος. Τὴν μὲν οὖν πρώτην εἰς τὴν ἀγίαν Ἐκκλησίαν τοῦ ἀρχιερέως κατὰ τὴν ἱερὰν σύναξιν εἴσοδον τῆς πρώτης τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ διὰ σαρκὸς εἰς τὸν κόσμον τοῦτον παρουσίας τύπον καὶ εἰκόνα φέρειν ἐδίδασκε, δι' ἧς τὴν δουλωθεῖσαν τῇ φθορᾷ καὶ παθοῦσαν ὑφ' ἑαυτῆς τῷ θανάτῳ διὰ τῆς ἀμαρτίας καὶ βασιλευομένην τυραννικῶς ὑπὸ τοῦ διαβόλου τῶν ἀνθρώπων φύσιν ἐλευθερώσας τε καὶ λυτρωσάμενος πᾶσαν τὴν ὑπὲρ αὐτῆς ὀφειλὴν ὡς ὑπεύθυνος ἀποδοὺς ὁ ἀνεύθυνος καὶ ἀναμάρτητος, πάλιν πρὸς τὴν ἐξ ἀρχῆς ἐπανήγαγε τῆς βασιλείας χάριν, ἑαυτὸν λύτρον ὑπὲρ ἡμῶν δούς καὶ ἀντάλλαγμα, καὶ τῶν ἡμετέρων φθοροποιῶν παθημάτων τὸ ζωοποιὸν αὐτοῦ πάθος ἀντιδοὺς, παιώνιον ἄκος καὶ παντὸς τοῦ κόσμου σωτήριον, μεθ' ἣν παρουσίαν, ἢ εἰς οὐρανὸν αὐτοῦ καὶ τὸν ὑπερουράνιον θρόνον ἀνάβασίς τε καὶ ἀποκατάστασις συμβολικῶς τυποῦται, διὰ τῆς ἐν τῷ ἱερατεῖ τοῦ ἀρχιερέως εἰσόδου καὶ τῆς εἰς τὸν θρόνον τὸν ἱερατικὸν ἀναβάσεως».

Ι. «Τίνων εἰσὶ σύμβολον τὰ θεῖα ἀναγνώσματα Τὰς δὲ θείας τῶν πανιέρων βίβλων ἀναγνώσεις, τὰς θείας καὶ μακαρίας τοῦ παναγίου Θεοῦ βουλήσεις τε καὶ βουλὰς ὑπεμφαίνειν ἔλεγεν ὁ διδάσκαλος, δι' ὧν τὰς ὑποθήκας τῶν πρακτέων ἀναλόγως ἕκαστος ἡμῶν κατὰ τὴν ὑποῦσαν αὐτῷ δύναμιν λαμβάνομεν, καὶ τοὺς τῶν θείων καὶ μακαρίων ἀγώνων νόμους μαθηθάνομεν, καθ' οὓς νομίμως ἀθλοῦντες τῶν ἀξιονίκων τῆς Χριστοῦ βασιλείας ἀξιούμεθα στεφάνων».

ΙΔ. «Τίνος ἐστὶ σύμβολον, κατὰ τὸ γενικῶς σημαίνόμενον, ἡ θεία τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου ἀνάγνωσις Γενικῶς δὲ τὴν τοῦ κόσμου τούτου συντέλειαν ὑποσημαίνουσαν. Μετὰ γὰρ τὴν θείαν τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου ἀνάγνωσιν ὃ τε ἀρχιερεὺς κάτεισι τοῦ θρόνου, καὶ ἡ τῶν κατηγουμένων καὶ ἡ τῶν λοιπῶν τῶν ἀναξίων τῆς θείας τῶν δειχθησομένων μυστηρίων θεωρίας ἀπόλυσις τε καὶ ἐκβολὴ διὰ τῶν λειτουργῶν γίνεται, σημαίνουσα καὶ προτυποῦσα δι' ἑαυτῆς τὴν ἀλήθειαν, ἧς εἰκὼν ὑπάρχει καὶ τύπος, καὶ οἷον ἐν τούτοις βῶσα, ὅτι μετὰ «τὸ κηρυχθῆναι τὸ Εὐαγγέλιον», καθὼς γέγραπται, «τῆς βασιλείας ἐν ὅλῃ τῇ οἰκουμένῃ εἰς μαρτύριον πᾶσι τοῖς ἔθνεσι, τότε ἦξει τὸ τέλος», παραγινομένου κατὰ τὴν δευτέραν αὐτοῦ παρουσίαν, ἐξ οὐρανῶν δηλαδή, «μετὰ δόξης πολλῆς τοῦ μεγάλου Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ· αὐτὸς γὰρ ὁ Κύριος ἐν φωνῇ ἀρχαγγέλου καὶ ἐν σάλπιγγι Θεοῦ καταβήσεται ἀπ' οὐρανοῦ», φησὶν ὁ θεῖος Ἀπόστολος· καὶ ποιῶντος ἐκδίκησιν ἐν τοῖς ὑπεναντίοις καὶ ἀφορίζοντος διὰ τῶν ἁγίων ἀγγέλων τοὺς πιστοὺς ἀπὸ τῶν ἀπίστων, καὶ ἀπὸ δικαίων τοὺς ἀδίκους, καὶ [ἀπὸ] τῶν ἁγίων τοὺς ἐναγεῖς, καὶ ἀπλῶς, ἵνα συνελὼν εἴπω, [ἀπὸ] τῶν Πνεύματι Θεοῦ στοιχησάντων, τοὺς ὀπίσω σαρκὸς πορευθέντας, καὶ ἐπ' αἰῶσι ἀπείροις τε καὶ ἀτελευτήτοις, ὡς ἡ τῶν θείων λογίων ἀλήθειά φησι, κατ' ἀξίαν τῶν βεβιωμένων ἐκάστῳ δικαίαν ἀποδιδόντος τὴν ἀμοιβήν».

ΙΕ. «Τίνος σύμβολόν ἐστι ἡ κλεῖσις τῶν θυρῶν τῆς ἀγίας Ἐκκλησίας, ἢ μετὰ τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον γινομένη ἢ δὲ μετὰ τὴν ἱερὰν ἀνάγνωσιν τοῦ ἀγίου Εὐαγγελίου καὶ τὴν ἐκβολὴν τῶν κατηγουμένων γινομένη κλεῖσις τῶν θυρῶν τῆς ἀγίας τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησίας, τὴν τε τῶν ὑλικῶν δηλοῖ πάροδον, καὶ τὴν γενησομένην μετὰ τὸν φοβερὸν ἐκεῖνον, ἀφορισμὸν, καὶ τὴν φοβερωτέραν ψῆφον εἰς τὸν νοητὸν κόσμον, ἧτοι τὸν νυμφῶνα τοῦ Χριστοῦ, τῶν ἀξίων εἴσοδον, καὶ τὴν ἐν ταῖς αἰσθήσεσι τῆς κατὰ τὴν ἀπάτην ἐνεργείας τελείαν ἀποβολήν».

ΙΣΤ. «Τί σημαίνει ἡ τῶν ἁγίων Μυστηρίων εἴσοδος ἢ δὲ τῶν ἁγίων καὶ σεπτῶν Μυστηρίων εἴσοδος ἀρχὴ καὶ προοίμιόν ἐστιν ὡς ὁ μέγας ἐκεῖνος ἔφασκε γέρον τῆς γενησομένης ἐν οὐρανοῖς καινῆς διδασκαλίας περὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ Θεοῦ τῆς εἰς ἡμᾶς, καὶ ἀποκάλυψις τοῦ ἐν ἀδύτοις τῆς θείας κρυφίτητος ὄντος μυστηρίου τῆς ἡμῶν σωτηρίας. "Οὐ γὰρ μὴ πῖω», φησὶ πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ μαθητὰς ὁ Θεὸς καὶ Λόγος, "ἀπ' ἄρτι ἐκ τοῦ γεννήματος τῆς ἀμπέλου, ἕως τῆς ἡμέρας ἐκεῖνης, ὅταν αὐτὸ πίνω μεθ' ὑμῶν καινὸν ἐν τῇ βασιλείᾳ τοῦ Πατρὸς ἐμοῦ"».

ΙΖ. «Τίνος ἐστὶ σύμβολον ὁ θεῖος ἀσπασμὸς Ὁ δὲ πᾶσι προσφωνούμενος πνευματικὸς ἀσπασμὸς τὴν ἐσομένην πάντων πρὸς ἀλλήλους ἐν τῷ καιρῷ τῆς τῶν μελλόντων ἀρρήτων ἀγαθῶν ἀποκαλύψεως, κατὰ πίστιν τε καὶ ἀγάπην, ὁμόνοιαν τε καὶ ὁμογνωμοσύνην καὶ ταυτότητα λογικὴν, δι' ἣν τὴν πρὸς τὸν Λόγον καὶ Θεὸν οἰκείωσιν οἱ ἄξιοι δέχονται, προτυποῖ καὶ προδιαγράφει. Λόγου γὰρ σύμβολον τὸ στόμα, καθ' ὃν μάλιστα πᾶσιν ἅπαντες οἱ λόγου μετεिल्φότες, ὡς λογικοί, καὶ τῷ πρώτῳ καὶ μόνῳ Λόγῳ καὶ παντὸς αἰτίῳ λόγου συμφύονται».

ΙΗ. «Τί σημαίνει τὸ θεῖον τῆς πίστεως Σύμβολον ἢ δὲ τοῦ Θεοῦ Συμβόλου τῆς πίστεως γινομένη παρὰ πάντων ὁμολογία τὴν ἐφ' οἷς ἐσώθημεν παραδόξοις λόγοις τε καὶ τρόποις τῆς πανσόφου περὶ ἡμᾶς

τοῦ Θεοῦ προνοίας γενησομένην μυστικὴν εὐχαριστίαν κατὰ τὸν αἰῶνα τὸν μέλλοντα προσημαίνει, δι' ἧς εὐγνώμονα ἐπὶ τῇ θεΐᾳ εὐεργεσίᾳ ἑαυτοὺς συνιστῶσιν οἱ ἄξιοι, πλὴν ταύτης τῶν περὶ αὐτοὺς ἀπειρῶν θείων ἀγαθῶν ἀντεισαγαγεῖν ἄλλο τι καθ' ὅτιοῦν οὐκ ἔχοντες».

ΙΘ. «Τί σημαίνει ἡ τοῦ Τρισαγίου δοξολογία ἢ δὲ γινομένη τρισσὴ τοῦ ἁγιασμοῦ τῆς θεΐας ὑμνολογίας ἐκβόησις παρὰ παντὸς τοῦ πιστοῦ λαοῦ τὴν πρὸς τὰς ἀσωμάτους καὶ νοεράς δυνάμεις κατὰ τὸ μέλλον φανησομένην ἔνωσίν τε καὶ ἰσοτιμίαν παραδηλοῖ, καθ' ἣν συμφώνως ταῖς ἄνω δυνάμεσι διὰ ταυτότητα τῆς ἀτρέπτου περὶ Θεὸν ἀεικινήσιας τρισὶν ἁγιασμοῖς ὑμνεῖν τε καὶ ἀγιάζειν τὴν τρισυπόστατον μίαν θεότητα διδαχθήσεται τῶν ἀνθρώπων ἢ φύσι».

Κ. «Τίνος ἐστὶ σύμβολον ἡ ἁγία προσευχὴ τοῦ «Πάτερ ἡμῶν ὁ ἐν τοῖς οὐρανοῖς ..». Ἡ δὲ παναγία τε καὶ σεπτὴ τοῦ μεγάλου καὶ μακαρίου Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἐπικλησις τῆς δοθησομένης ἐνυποστάτου τε καὶ ἐνυπάρκτου κατὰ δωρεὰν καὶ χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος υἰοθεσίας ἐστὶ σύμβολον, καθ' ἣν πάσης ὑπερνωκωμένης τε καὶ καλυπτομένης ἀνθρωπίνης ιδιότητος τῇ ἐπιφοιτήσει τῆς χάριτος υἱοῦ Θεοῦ χρηματίουσι τε καὶ ἔσονται πάντες οἱ ἄγιοι, ὅσοι δι' ἀρετῶν ἀπ' ἐντεῦθεν ἤδη τῷ θεῷ τῆς ἀγαθότητος κάλλει ἑαυτοὺς λαμπρῶς τε καὶ ἐπιδόξως ἐφαίδρυναν».

ΚΑ. «Τί σημαίνει τὸ τέλος τῆς μυστικῆς ἱεουργίας τῶν ἐκφωνουμένων ὕμνων, τουτέστιν "Εἷς ἅγιος, εἷς Κύριος», καὶ τὰ ἐξῆς ἢ δὲ κατὰ τὸ τέλος τῆς μυστικῆς ἱεουργίας παρὰ παντὸς τοῦ λαοῦ γινομένη τοῦ "Εἷς ἅγιος" καὶ τῶν ἐξῆς ὁμολογία τὴν ὑπὲρ λόγον καὶ νοῦν πρὸς τὸ ἐν τῆς θεΐας ἀπλότητος κρύφιον γενησομένην τῶν μυστικῶς τε καὶ σοφῶς κατὰ Θεὸν τετελεσμένων συναγωγῆν τε καὶ ἔνωσιν δηλοῖ, ἐν τῷ ἀφθάρτῳ τῶν νοητῶν αἰῶνι καθ' ὃν τῆς ἀφανοῦς καὶ ὑπεραρρήτου δόξης τὸ φῶς ἐνοπτεῦντες τῆς μακαρίας μετὰ τῶν ἄνω δυνάμεων, καὶ αὐτοὶ δεκτικοὶ γίνονται καθαρότητος· μεθ' ἣν, ὡς τέλος πάντων, ἡ τοῦ μυστηρίου μετάδοσις γίνεται μεταποιοῦσα πρὸς ἑαυτὴν καὶ ὁμοίους τῷ κατ' αἰτίαν ἀγαθῷ κατὰ χάριν καὶ μέθεξιν ἀποφαίνουσα τοὺς ἀξίως μεταλαμβάνοντας, ἐν μηδενὶ αὐτοῦ λειπομένους, κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἀνθρώποις καὶ ἐνδεχόμενον. Ὡστε καὶ αὐτοὺς δύνασθαι εἶναι τε καὶ καλεῖσθαι θέσει κατὰ τὴν χάριν Θεοῦ, διὰ τὸν αὐτοὺς ὅλως πληρώσαντα ὅλον Θεὸν καὶ μηδὲν αὐτῶν τῆς αὐτοῦ παρουσίας κενὸν καταλείψαντα».

Χερουβικός ὕμνος στη Θεία Λειτουργία του Μεγάλου Σαββάτου και στη Λειτουργία του Αγίου Ιακώβου του Αδελφοθέου:

«Σιγησάτω πᾶσα σὰρξ βροτεία, καὶ στήτω μετὰ φόβου καὶ τρόμου, καὶ μηδὲν γήϊνον ἐν ἑαυτῇ λογιζέσθω· ὁ γὰρ Βασιλεὺς τῶν Βασιλευόντων, καὶ Κύριος τῶν κυριευόντων προσέρχεται σφαιασθῆναι καὶ δοθῆναι εἰς βρῶσιν τοῖς πιστοῖς· προηγοῦνται δὲ τούτου οἱ Χοροὶ τῶν Ἀγγέλων μετὰ πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας, τὰ πολυόμματα Χερουβείμ καὶ τὰ ἐξαπτέρυγα Σεραφεῖμ, τὰς ὄψεις καλύπτοντα καὶ βοῶντα τὸν ὕμνον· Ἀλληλούϊα».